

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

(ગુજરાત કોપીરાઈટ વિભાગ)

અનુક્રમાંક ૧૦૬૫ વિભાગ

ગ્રંથનામ માલનગર ના રાજ્યની વૃદ્ધારો

વર્ગીકૃત

સાચી જિંદગી
અમદાવાદ
૨૧/૧૨/૨૦૨૦

૧૦૫૬

7/15

ભારતના રાજ્યનો સુખાસ

અથવા

સંવત ૧૯૨૬ થી ૧૯૩૨-૩૩ સુધીના સના
ખરેખરો અહેવાલ.

બનાવનાર.

અંબાશંકર મહાશંકર ભટ

ટોહરો

ગુજ જન્મ સ્થળ બહિન, ત્રીધી કીર્તિ પ્રસાર;
જાતનાર પાતેને સના સુખિ કર જગ સુજનાર !

ગુરત મથે.

સીડી સંદૂત પ્રેસમાં ત્રીભાવનદાસ ગોપાળદાસે
અંકડાના પુત્રની તરી સડક ઉપ. બાધ્યા.

સંવત ૧૯૩૩ ——— સને ૧૯૩૩

કીમત ૧૨ આના

આજમ મેહરખાન ટી. આર. ફરનાન્ડીસ સાહેબ બહાદૂર
સંસ્થાન ભાવનગરના રેવિન્યુ સર્વે ખાતાના સુપરિટેન્ડેન્ટ.

એ ખાતો ભાવનગર સંસ્થાનની રૈયત ઉપર અકૃત્રિમ રેને
હું તથા તેમનો માયાણ અને મીઠનસાર સ્વભાવ, અને પોતા
ના જોડવાનું કામ પ્રમાણીકપણાથી બજાવવાની કાળજી, તેમજ
આની જાતનો ગ્રંથ બહાર પડતો જોવાની કેટલોએક વખત થયાં
તેઓની પરિપૂર્ણ ચાહના, ઇત્યાદિક કારણોની નિશાની દાખલ
આ લઘુ પુસ્તક અતિશય નવતા પૂર્વક હું તેમને અર્પણ કરું છું.

અખાસકર મદાયકર બક્ષ.

પ્રસ્તાવના.

આ પુસ્તક લખવાનો મારો હેતુ માત્ર એટલો જ છે, કે બાં
બનગર સંસ્થાનના મહારાજાવિરાજ રામ્રાજાજી જસવતસિંહજીનો
સ્વર્ગવાસ થતાં. તેઓની પાછળ તખ્ત પાતિ રામ્રાજાજી તખ્તસિંહજી
ની કિશોર અવસ્થા હોવાને લીધે રાજ્ય કાંતામારની જગામ નામ
દાર મુખ્ય સરકાર વિદ્યતાત મેહિ બાત ઇ. એચ. પસીવાત સાહેબ
તથા આજમ ગવર્ડીશક ઉચ્ચશક્તિ સોંપતાં, તેઓના નોંધને આ
જગ્યા નીચે અવજથી આજ દાવસ છાંતીમાં મજકુર સંસ્થાનમાં
જે જે કામ સ્થુતિ પાત્ર કામો થએલાં, તેના એકદર એહવાજ ગદ્ય
પદ્યાત્મક રૂપે બતાવી પ્રસિદ્ધ કરવો.

શરૂઆતમાં બાંબનગર શહેર ક્યારે, અને કોણે વસાવ્યું.
તે વિશે કેટલીએક હકીકત. બાદ મહારાજાજી જસવત સિંહજીનો
સ્વર્ગવાસ. અને મહારાજાજી તખ્તસિંહજીને નુરતનો થએલા નાજવા
બિગેક, તથા તેઓની નક્કીની ગેમા હોવાને લીધે, મુખ્ય સરકાર
ના ઇરાવડી આજમ ગવર્ડીશક ઉચ્ચશક્તિ સોંપે. નોંધને આજમાં
રાજ્યની જગામ મેહિ બાત ઇ. એચ. પસીવાત સાહેબ તત્કાલ થ
વી. અને તેઓએ પોતાના ઓહદા ઉર હાજર થઈ. તાજ કાજમાં
શું શું ફેરફાર કર્યો. તે વિશેના ઉત્તરોત્તર એહવાજ આ અથમાં જ
જણાવવામાં આવશે.

પ્રથમ નેસાય. પોલીસ ડેજાવળી, વમુજાતી, હાંજનિયર, સ.વે.
દવાખાનાં મ્યુનિસિપલ મિટી, ખનરિશન આવાદી, કાટમ અને રાજ્ય
ખર્ચ એ વિગેરે જુદી જુદી બાબતોની પોતેલક્ષ પુર્વક ગ્રાંથવ્યુ

કરી, તેમાં મુધારા તથા વધારા કર્યો. તે બાબતનું પરીત વર્ણન આ
શ્રેયમાં થયે.

શીવાય નામદાર કાકિર સાહેબે રાજકોટ રાજકુમાર કાલેજમાં કરેલા
અભ્યાસ. તેઓના વિવાહ બાવનગર શહેર અને તેની રચિતિ. મું
બઈના ગવર્નર સર શ્રીલીપ વુડહાઝીસનું વધારણું કુડનામાં પ્રત્યક્ષ.
મહેરમાન પાસીવલ સાહેબની છેવટ સોનાપુર. આતે બદલી થી.
અને જતી વખતે બાવનગરની પ્રજાએ તેઓના કોપર બતાવેલા
ધ્યાર. ઇત્યાદિક બાબતોનું વર્ણન આમાં ટુકામાં પણ અસરકારક રી
તે થયે.

રાજા તથા પ્રજા વચ્ચે શું સંબંધ છે, અને તેઓએ પરસ્પર
રહેતી રહેતે વર્તે. તે વિશે તથા સાર્વજનિક નીતિશાસ્ત્ર વિશે પણ
કેટલીએક જરૂરીયાત બાબતો આ પુસ્તકમાં જાણાવવામાં આવશે
આ ગદ્ય પદ્ય મક જેટલાજ વાંચવારી બાવનગરના રાજ્યની
મુખ્યદેશ હળીખત. અને તેની રાજ્યનીતિ વીગેરેનો અડખરો આ
જ સૂચવવાનાર એક સહેજ વ્યાખ્યામાં આબ્યા શીવાય રહેશે નહીં.

ગુજરાત પ્રાંતનાં સંચાળાં રાજ્યશાસ્ત્રના સાથે સરખાવતાં બાવ
નગર સંસ્થાનની રેખા બેશક સારી સુખીવારી રચિતિ મોગવે છે. અ
ને તેમ થવાનું કારણ માત્ર એટલુંજ કે રાજ્ય સત્તા કોપર ગિમા
એના "જોઈન્ટ આડ મનિસ્ટ્રેટર" સાહેબોની રાજ્યકાજમાં ખરે
ખરી કાબેલીયત તથા તેમનો નિદોશ અને નિષ્પક્ષપાતનનસાદ છે.

કુંભારી રમૂતિ મુજબ કહી શકું છું કે બાવનગરનું રાજ્ય,
સત્તાવિકાસીઓની જોઈતી વાંકેફાંચી બરેલી કાળજીને લીધે,
દિન પ્રતિદિન અગ્રીય સુધરતું નજર આવે છે, ખરેખર એમ

જાનવાને અનેક કારણો થયુ આ પુસ્તક વાંચવાથી મળી આવશે.

આ ગ્રંથ વધારે રસીક અને સાર્વજનિક જીવલોગમાં આવવા ના હેતુથી પ્રસંગોપાત તેમાં હિંદુસ્થાનનિ પ્રાચીન અને અર્વાચીન સ્થિતિનું વિવેચન કરી, દેશિ લોકોને વારંવાર સંદર્શ કરે છે.

જાવનગર સંસ્થાન અને તેના રાજ્ય સત્તાધિકારીઓ વિશે માત્ર આટલું જ લખ્યું એ બસ નથી. તથાપી આ પુસ્તકમાં લખાણ કરવાનો મને અનુકૂળ વખત નહીં હોવાથી હાલ આટલું જ લખી હું મનમાં સંતોષ માનું છું.

આ પુસ્તક જાવનગરના પ્રખ્યાત સદ્ ગ્રંથકથક કંદારકર નથુરામ શંકરભાઈની આસ જગામણથી મેં ખતારી તેવાર કરેલું છે. અને તેમાં તેઓએ મને સારી રીતે આશ્રય આપેલો છે. એટલું જ નહીં થયું આ પુસ્તક સંપાદી કેટલીએક હકીકત મને તેઓના તાર્કિકી મળેલી છે.

જાવનગરના રાજ્ય ભક્ત અધિકારીઓ તથા ન્યાય મૂર્તિ તખ્તસિંહજી મહારાજને ધધર ચિરાયુષિ રાખી તેઓ પ્રજાના પાતક અને પોષક થાઓ. એવી મારી વારંવાર માગણી છે.

મેં મારે પ્રજાધર્મ જાણી આ પુસ્તક લખેલું છે. માટે હું વિદ્વાનજનોને વિનંતી કરું છું કે આ પુસ્તકના સંપાદકમાં મારાથી કંઈ અપરાધ થયો હોય. તો તે મને મહેરબાની કરીને ક્ષમા કરશો.

જાવનગર તારીખ ૧૫મી

આગષ્ટ સંવત ૧૮૭૭.

અંબારાંકર મહારાંકર ભટ્ટ.

અનુક્રમણિકા.

વિષય	પૃષ્ઠાંકી	પૃષ્ઠાંકી સુધી
મંગળાચરણ	૭	૭
હકીકત	૭	૧૦
ન્યાય અને પોલીસ	૧૦	૧૫
કેળવણી ખ તું	૧૫	૨૪
વપુતારી ખાતું	૨૪	૩૭
હ છનિત ખાતું	૩૭	૪૬
સાથે ખાતું	૪૬	૫૬
મુનિતિ પાલીલી	૫૬	૬૨
જંગલ ખ તું	૬૨	૬૫
આખાલી ખ તું	૬૫	૭૦
જંગલ ને તે વપાર	૭૦	૮૦
રાજ્ય ખર્ચ	૮૦	૮૩
મહાગજશીની કેળવણી	૮૩	૮૫
મહાગજશીના વિત્ત	૮૫	૮૬
ભાવનગર શહેર, અને તેની રથિતી	૮૬	૮૭
પરચુરણ હકીકત	૮૮	૯૪

મંગળા ચરણ.

ઈંદ્રવિજય છંદ.

શાન્ત સ્વરૂપ સદા સુખ કારણ તારણ ભક્ત ભવામ્બુ ધિ ને છે;
દુઃખ વિદારણ માહ નિવારણ આરણ દુષ્ટ ભુધારણ તે છે;
આપક થાપક વિધ તણે સચરાચર જીવ જીવાડણ ને છે;
તે પ્રભુ! તું કર સાદા મને દિન દાસનિ આશ હમેશજ એ છે. ૧

સોરઠો.

મિદ્ધન સત્ય સ્વરૂપ, ભૂપ ભુમંડળનો અરે;

અતિ ગતિ નિત્ય અનૂપ, તે પ્રભુને નિશ્ચિન નમું. ૨

ભાવનગર શહેર વિક્રમ સંવત ૧૭૭૬ ના વૈશાક શુદ્ધ ૩ ના રો
જ માહારાજાશિ ભાવસિંહજીએ પ્રથમ વસાવ્યું. અને તે વિશે
ની એક આરણ કવિની બનાવેલી કવિતા આ નીચે દાખલ કરેલી
છે, કે તે જોવાથી આત્રી થશે.

ગીત.

વીશ આઠમા કળિ વૃતાંત, સંવત સતર વૃષે,

પણે વેદ શ્રેષ્ઠ ગતં, સતં આઠ પાથે;

ઓગણ્યાશી વહીશ્યા, સોમ પપ્પા ત્રીજ અપ્પા;

અંધે તંતં મુકુરંતં, પંડિતં બુલાયે;

પાવિયા લગનં મન મગનં બધા પંડિત,
 ધનો ધનો બજેગા, બજે દ્ર ધં દ્ર ધામ;
 વાકા જોહ અગ્રકારી, એક મના તંત તારી,
 નરાધારી ધનો ભારી. ભાવનગ્ર નામ; ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

આ રાજના મુળ પૂર્વજો અસલ મારવાડના ઔરગઢ ગામથી
 આ દેશમાં આવેલા, અને ગોધા નજીક પેરમ બેટમાં થયેલા પ્ર-
 ખ્યાત માખડો ગોહિલ પાણુ આ રાજનો પૂર્વજ હતો.

પ્રથમ તેઓની ગાદી ઉમરાળા અને શિહોર ગામમાં હતી
 પરંતુ ભાવનગર શહેર વસાવ્યા બાદ, માહારાજશ્રિ ભાવસિંહજીના
 વખતથી રાજગાદી તેમાં સ્થાપન થઈ, અને રાજ્ય કુટુંબ ત્યાં
 રહેવાથી મુખ્ય શહેર તે ગણાવા લાગ્યું.

આ સંસ્થાનના જુદા જુદા દસ માહાલો કરેલા છે. અને
 તેમાં ૬૬૮ ગામો તથા સુમારે (૪૨૮૫૦૦) ચાર લાખ, અઠ્ઠાવીસ
 હજાર, પાંચસો માણસની વસ્તી છે, સંસ્થાનનું કુલ સેવકજી
 (૧૭૮૨૩૧૯) સત્તર લાખ, બ્યાસી હજાર, ત્રણસેહ આગણીશ, ચો-
 રસ એકર જમીન છે, અને તેની વારસીક પેદાશ લગભગ રૂ.
 (૨૫૦૦૦૦૦) પચીસ લાખ, દરબાર દફતરે જમા કરવામાં આવે છે.

આ સંસ્થાનના બોટાદ, ઉમરાળા, અને દસદ્રોઈ, એ માહા-
 સોનાં ગામ ૧૨૭ ની ઇનચારી સત્તા પ્રથમ માહારાજશ્રિ વિજયસિં
 હજીના વખતમાં ઇંગ્રેજ સરકારની હકુમતમાં ગઈ હતી, પરંતુ ઇ-
 સ્વીસન ૧૮૬૬ ની સાલથી મહારાજશ્રિ મથવત સિંહજી આ બધું

(૯)

જનસૌશીપણું તથા તેમના પ્રધાનોની રાજ્ય કાજમાં ખરે ખરી કાબેલીયત જોઈ, નામદાર અંગ્રેજ સરકારે પાછી તમામ સત્તા તેઓને સ્વતંત્ર સ્થાપિત કરી છે.

સંવત ૧૯૨૬ ના ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૦ સોમવાર તારીખ ૧૧ એપ્રિલ સને ૧૮૭૦ ના રોજ મહારાજાશ્રિ યશવંતસિંહજીનો સ્વર્ગવાસ થતાં, ભાવનગર સંસ્થાનમાં ઠેકાણે ઠેકાણે બેમુખાર દિલગીરી જણાયા બાદ, પાટવી કુંવર મહારાજાશ્રિ તખ્તસિંહજીને હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્ર મુજબ એજ વર્ષના ચૈત્ર વદ ૮ શનીવાર તારીખ ૨૩ મી એપ્રિલ ના રોજ, પુરતનો રાજ્યાભિષેક થવાની ક્રિયા કરવામાં આવી હતી, અને તે વખત કાઠીઆવાડના પોલેટીક્લ એજન્ટ મેહેરબાન એન્ડ રસન સાહેબ, મેહેરબાન રસન સાહેબ, તથા ઇન્જનિયર માંકટન સાહેબ વિગેરે ઇંગ્રેજ અમલદારો, તેમજ મેહેરબાન ગવર્ણીશંકર ઉદયશંકર, અને શામળદાશ પરમાનંદદાશ વિગેરે અત્રેના નાગર ગ્રહસ્થો પણ એકઠા થએલા હતાં.

ઠાકોરશી યસવંતસિંહજીના સ્વર્ગવાસને લીધે, શહેરની પ્રજા જો કે અતિશય અફસોસ કરતી હતી, તોપણ તેઓ પોતાના ઉપર આવતા વખતને માટે અમલ ચલાવનાર આ રાજાને જોઈ. મનમાં ખુશીની સાથે સંતોષ પામવા લાગી.

આ રાજાની તે વખત કિશોર અવસ્થા હોવાને લીધે નામદાર મુખ્ય મંત્રી ગવર્નમેન્ટ સરકારે એવો ઠરાવ કર્યો, કે “ભાવનગર સંસ્થાનનો તમામ રાજ્ય કારોબાર આજમ ગવર્ણીશંકર ઉદયશંકરની સ

થે જોઈન્ટ થઈ એક અંગ્રેજ અમલદાર ચલાવે," અને એજ કરી વધી મહેરબાન હીં એચ. પરસીવલ સાહેબની ઊપરની જગ્યાએ ગોઠવણ થઈ.

સાહેબ માસુક સંવત ૧૯૨૬ ના આવણ શુદ્ધ ૮ ગુરુવાર તારીખ ૪ અગષ્ટ સન ૧૯૭૦ના રોજ પોતાના ઓહલ ઉપર બિરાજ્યા બાદ, રાજ્યમાં ચાલતાં તમામ ખાતાઓથી વાકેફગાર થઈ, તેમાં સુધારો તથા વધારો કરવો શરૂ કર્યો.

ન્યાય અને પોલિસ.

પ્રથમ તેઓએ આ સંસ્થાનના હનસાફ ખાતામાં પોતાનું પૂરતું લક્ષ આપી તેનો ઘટતો બંદોબસ્ત કર્યો.

હનસાફની જુદી જુદી કોર્ટમાં લોકોને અદલ હનસાફ આપવા માટે, અને કામનું અર્થ રૂપ બહારમાં આવે એ હેતુથી, તે બાબતમાં વાકેફગાર થએલા લોકોની પરીક્ષા લઈ, જેઓ યોગ્ય જણાય તેઓને બમુક અમુક કોર્ટમાં વફાલાત કરવાને સનંદો આપવામાં આવી, આમ થવાથી એ ખાતું થોડા વખતમાં સારી રીતે સુધરેલી હાલતથી ચાલવા લાગ્યું.

આ સંસ્થાનનાં હનસાફી કામને માટે "આવનગરનો ધારો" એવા નામથી એક અમુક ન્યાય ગ્રંથ છપાવી બહાર પાડવામાં આવ્યો છે, અને તેમાં હનસાફને લગતી એકંદર બાબતોના સમાવેશ કરેલા છે.

આ અંથ નહાનો પણ ન્યાયના કામને સારી ધરોજ ઉપયોગી છે, ઇનસાફને લગતા સારખૂત નિયમોનો ઘટલો સંઘદ આ અંથમાં જોવામાં આવે છે.

ઇનસાફની સમવડને માટે ન્યાયાધિશ, અને પોલીસ અમલદારો ગુદાગુદા નીમવામાં આવેલા છે.

સંસ્થાનના દરેક ગામમાં એક એક પોલીસ પટેલ, તેમજ પાંચ, સાત, કે તેથી વધારે આમનો એક તથા ઠરાવી, તેના રક્ષણને માટે પોલીસ તપેદારો રાખેલા છે, કે તેઓ ગુન્હો થએલા જણાયાથી લોહામતદારોને પકડી પ્રગણાના મુખ્ય ફોજદાર તરફ રવાના કરે.

દરેક મહાલમાં એક એક ન્યાયાધિશ અને પોલીસ ફોજદાર નીમવામાં આવેલા છે.

ન્યાયાધિશના કામમાં વધારે જણાતાં, કોઇ કોઇ માહાલોમાં અદ્દનીશ ન્યાયાધિશ પણ નીમવામાં આવેલા છે.

માહાલોના ન્યાયાધિશને તેઓને મળેલા અખતિયાર પૈકીના ઘીવાની, તથા ફોજદારી ચુકરદાઓ ચુકવવાનો હક છે, અને તેઓના કરેલા ફેસલાની અપીલ સંસ્થાનના આજમ સર ન્યાયાધિશ સાહેબ સાંભળે છે.

ફોજદારી જાખતનાં દરેક કામનો તપાસ ફોજદારે ચલાવી સાબેત જણાયાથી તે ન્યાયાધીશ પાસે કમીટ કરે, અને તેમ થવાથી લોકોને અદ્દલ ઇનસાફ મળવામાં કંઈ પણ હરકત આવે નહીં.

પોલીસના તમામ નોકરાને માટે તે ખાતાના ઉપરી અધીકારી એક જુદાજ ઠરાવેલા છે; તેઓના તરફથી પોલીસ ખાતાનો સંબંધો બંદોબસ્ત હમેશાં સંતોષકારક રીતે ચાલે છે.

ન્યાય અને પોલીસના તમામ કામની હીલચાલ સંસ્થાનના આજ્ઞમ સર ન્યાયાધિશ સાહેબના તાબામાં હોય છે, અને તેઓ નામદાર ઠાકોર સાહેબની હજુર કોર્ટના હુકમ મુજબ અમલ ચલાવે છે. સર ન્યાયાધિશ સાહેબના કામમાં મદદ કરવા માટે, તેઓના તાબામાં એક આસિસ્ટન્ટ સર ન્યાયાધિશ, અને ડેપુટી સર ન્યાયાધિશ એવા બે અમલદારો નીમવા છે; તેઓ મહાલોના ન્યાયાધિશ તરફથી કમીટ થએલા કેસો, તથા અપીલોના ફેસલા આપે છે.

ખુદબાવનગર શહેરમાં રક્ષણને માટે ઠેકાણે ઠેકાણે પોલીસના ચકલા કરેલા છે, તે જગ્યાએ પેહરેગીરો રાત દીવસ હાજર રહી, દરેક જગ્યાની ચોકસી રાખે છે; અને હરેક પ્રકારે થતા ગુન્હાઓને અટકાવે છે; શહેરના ફોજદારી ન્યાયાધિશ, અને પોલીસ ફોજદાર પોતપોતાનું કામ ધણીજ આલાકીથી બળવે છે.

ઉપર મુજબ શહેરમાં તેમજ મહાલોમાં પણ પોલીસનો બંદોબસ્ત વખાણવા લાયક છે.

સંવત ૧૯૩૨ના વર્ષમાં બાવનગર નામદાર દરબારશીને ન્યાયખાતાં પાછળ રૂપીઆ (૬૧૨૫૮) એકસઠ હજાર, બંશે અદાવતનો ખર્ચ થયો હતો, તેમજ સાલ મજકુરમાં પોલીસ ખાતા પાછળ રૂપીઆ (૭૯૭૬૫) આગણ્યાએથી હજાર, સાતશે, પાંસઠ, અને કેદી તથા

સાક્ષીઓના ભથ્થા ખરચના રૂપીઆ (૩૨૦૪) ત્રણ હજાર, એકસો ચાર; તથા જલ ખાતાનો રૂપીઆ (૯૪૩૦) નવ હજાર, ચારશે, ત્રીશ નો વાર્ષિક ખર્ચ થયો હતો.

આ સૃષ્ટિમાં અદલ ધનસાકની ખોટ હોવાથી, કેટલાએક રાજાઓનાં રાજ્ય નાશ પામેલાં છે, ગેર વાજપી વર્તણૂકથી કેટલીએક પ્રજા પાપમાલ થઈ ગયેલી, અને દેશની આબાદીને ખોટા ધંકો લાગેલા છે. માટે ન્યાયની હમેશાં પુરેપુરી જરૂર છે.

દોહરા.

જૂ જૂથણ છે જૂપતિ, જૂપતિ જૂથણ ન્યાય;
નરેન્દ્ર પદ પણ ન્યાયથી, જગમાં એજ જણાય. ૧

ન્યાય હીન નૃપતિ વિશે, પ્રજા ન રાખે પ્રેમ;
આ લોકે પર લોકમાં, ખરે ન હોએ સેમ. ૨

ખરે ખરે ક્ષિતિ પાળને, કરવાનું એ કામ;
અદલ કરે ધનસાક તો, નોતમ વાધે નામ. ૩

સાક મળે ધનસાક તો, સર્વ પ્રજા સુખિ થાય;
ને તે થકી નરેષની, જગમાં કીર્તિ જણાય. ૪

જન ! સહ જાણો જગતમાં, અવની પર આધાર;
રથંબ રાજ્યનો ન્યાય છે, સર્વ શાસ્ત્રનો સાર. ૫

ન્યાય માર્ગને અનુસરી, ચાલે સહ સંસાર;
ન્યાય વિના નર ખર સમા, જાણો જન ! આવાર. ૬

માનવ જાતી માત્રને, ન્યાય વિના સુખ નહાય;

ન્યાય થકી આ જગતમાં, મુખ્ય જાણો સહુ કાપ. ૭
 રાજ તથા પ્રજા વચે, વાઘે રુનેહ વિશેષ;
 જાણો કારણ તેહનું, ન્યાયે પૂર્ણ નરેષ. ૮
 ન્યાય નથી જે દેશમાં, ત્યાં દુષ્ણ હોય હમેશ;
 ન્યાય વિના નૃપતિતણું, રાજ ન શામે લેશ. ૯
 જન દુર્જનને મારિને, વધે પ્રબળનું પૂર;
 માટે જાણો ન્યાયની, જગમાં ખૂબ જરૂર. ૧૦
 ન્યાય માર્ગમાં ચિત્તરતાં, પશુ પણ સાક્ષ કરેજ;
 નીતિ તજે નિજ મીત્ર પણ, અતિ વિકાર ધરેજ. ૧૧
 ન્યાય વિના નૃપતિતણું, કંઈ રાજાયાં રાજ;
 પૂર્વે રાવણનું જીવો, કેવું બગડ્યું કાળ ? ૧૨
 ન્યાય તજી નેપોલ્યને, ક્રીધાં બંડ અખંડ;
 આખર પ્રભુએ એહને, દીધો કેવો દંડ ? ૧૩
 પાંડવ સાથે કૌરવે, ન્યાય તજ્યો જન ! જાણ;
 તે અતિ દુષ્ણ આવી પડ્યું, હદ વણુ વેઠી જાણ. ૧૪
 છાંયો.

રણમાં ધારણુ ધીર, ભાત શત સાથે શૂરા;
 મહારથિ સાથ અનેક, પ્રાક્રમે તે પણ મૂરા;
 કરણ હઠાવે કાળ, અવર આડો કોણુ આવે ?
 બડ કોપે જ્યાં બિહમ, પલકમાં પ્રજાય મઆવે;
 * ફ્રાન્સનો શાહ ત્રીજો નેપોલ્યન બોનાપાર્ટ.

(૧૫)

જાણિ અવર રાજ બહુ એ સમે, મદદે મોટા આવીયા,
બહુ ન્યાય વિના કોરવ જનો ! લડતાં લેશ ન કાવિયા. ૧૫

હોહર !

એમ વિચારી આ સમે, પરસીવલ ધરિ પ્રીત;
સાફ દિલે ઇનસાફની, રૂડી કીધી રીત. ૧૬
ગવરીશંકર ગુણુ નિધી, અનુમત આપેએમ;
અતિ જન હિત કરજ ક્યૌં, રાખી પૂર્ણ રહેમ. ૧૭
આપ હોતો હજીજ પાણુ, મેલી મિથ્યા માન;
કાળા ગોરા નહિ ગણી, રાખ્યા સર્વ સમાન. ૧૮
દિલ ન દુખ્યાવ્યુ દોષનું, નિર્મળ કીધી ન્યાય;
સુર તરે સમ ગુજ સુખદતા, બવ આપો ન બુલાય. ૧૯
અહરનિશા બહુ બહુ ક્યૌં, જનહિતકારક કામ;
આ અવની પર સુજન ગુજ, નિશ્ચળ રેશે નામ. ૨૦

કેળવણી ખાતું.

આ દુનિયામાં તમામ લોકોની ચડતી પડતી તેઓની કેળવ-
ણી ઉપર આધાર રાખે છે. માટે એ વિષય ધણેજ જરૂરનો જાણી
મેહેરબાન થઈ એમાં પરસીવલ સાહેબે એ આત્માને સારા પાયા
ઉપર આણુવા પોતાની મનોવૃત્તિ કામે લગાડી.

બાવનગર મહેરમાં સરકારી એજ્યુકેશનલ ડિપાર્ટમેન્ટ તરફથી

ફક્ત એક ગુજરાતિ સ્કુલ તથા એક ફર્સ ગ્રેડ એંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કુલ હતી, તેમજ પેટાના મોટા મોટા મહાલોમાં પણ એક એક ગુજરાતિ સ્કુલ ઊઘાડવામાં આવેલી, પરંતુ તેથી આ સંસ્થાનના ધણા ભાગને ફળવણીનો જોષએ તેવો લાભ મળી શકતો નહીં.

મહેરબાન સાહેબે મોસુદે આ ખાતાનો બિહાજો વિસ્તાર થવાના હેતુથી સંસ્થાનના તમામ મહાલોનાં મુખ્ય મુખ્ય ગામોમાં ખાનગી દરબારી નવી નિશાજો ઉઘાડી, અને તેને સારી આબાદીમાં આણવા માટે પોતે ધણી બહેદ કાળજી ખતાવેલી.

સ્કુલોમાં જોષતા દરેક શામાનને માટે તેઓએ ધટલી ગોઠવણ કરી આપી, અને તેના મકાનોને માટે પણ દરેક ગામમાં પોતે જમતે તપાસ કરી ધટલી જગોએ માટી રકમ ખર્ચથી લાયક મકાનો બંધાવી આપ્યા.

સરકારી એજ્યુકેશનલ ડીપાર્ટમેન્ટ નીચેની સ્કુલોમાં પણ નકશા, પેટ્ટી, વીગેરે જોષતા શામાનની દરખાસ્ત મળતાં તેના પોતે તુરત બંદોબસ્ત કરી આપતા, તેમજ કેટલાએક બલા અને ચાલાક મહેતાજીઓને પોતાનું કામ કરવામાં વધારે ઊમદ ચડે એવા હેતુથી તેઓના પાગાર પણ પોતે ખાનગી રીતે દરબાર શ્રીતરફથી વધારી આપતા.

આવી બાબતમાં પોતાની અતિસય વખાણવા લાયક કાળજી હતી તેથી હાલ એ ખાતું સારા પાયા ઉપર આવી, જોષએ તેવી સુધરેલી સ્થિતિમાં આવે છે.

આખા સંસ્થાનની સ્કુલોની દુખ રૂપને માટે એ ખાતાના એક હલાયદા પ્રેસિડેન્ટ નિમવામાં આવ્યા, અને તેઓ સરકારી ફંડમાં દાખલ થએલી તથા નહીં થએલી એટલે ખાનગી એવી તમામ સ્કુલોની ઘટલી સંભાળ રાખી, તેને આખાદીમાં આણુવા પ્રયાત કરે, એમ તેઓને ખાસ બલામણુ કરી.

આ પ્રેસિડેન્ટના ઓહદાનું કામ શહેર બાવનગરની ઇંગ્રેજ સ્કુલના હેડ માસ્તર આજમ પ્રાણુનારાવણ મયાશંકરના ચાર્જમાં સોંપ્યું, અને એ વિદ્વાન અધિકારીએ આ કામમાં જોષએ તેવી ચીવટ રાખવાથી દીવસે દીવસે તેમાં જાણેજ સુધારે થયો.

કેટલાએક વખત પછી ઉપર લખેલા અધિકારીને “પ્રેસિડેન્ટ” એ નામ રદ કરીને “બાવનગર દરબારી કેળવણીના ઉપરી” એ નામ ધારણ કરાવ્યું, અને હાલ તેઓ એજ નામથી ઓળખાય છે.

સરકારી ફંડમાં દાખલ થએલી સ્કુલોને માટે મેહેરબાન એજ્યુકેશનજ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ તરફથી નિમાએલા અધિકારીઓ વાર્ષિક પરિક્ષા વિગેરે સંભાળ રાખતા, પણ દરબારશી તરફની ખાનગી સ્કુલોની પરિક્ષા સંબંધી ખામતમાં જરૂર જણાતાં, તે કામને માટે એક “સ્કુલ વિઝિટર”ની નવી જગો ઉઘાડવામાં આવી, અને તેઓ આ સંસ્થાનની હાલ સ્કુલ શિવાયની તમામ સ્કુલોની ઘટલી દુખ રૂપ રાખે છે, તથા કેટલીક સ્કુલોની વાર્ષિક પરિક્ષા પણ તેઓજ સે છે.

હાલ આખા સંસ્થાનમાં લગભગ એકસોથી વધારે સ્કુલો ચાલુ રાત્રિ કેળવણીને માટે ઊઘડેલી છે; તેમાંની કેટલીએક સરકારી ફંડમાં ઘાખત થયેલી છે, અને થોડીએક દરબાર શ્રીની ખાનગી દેખ રેખ નીચે છે; પરંતુ તે એકંદર સ્કુલોનો તમામ ખર્ચ નામદાર દરબારશ્રી તરફથી આપવામાં આવે છે.

બાવનગર શહેરમાં હંમેશા કેળવણી સારીરીતે લેઈ શકાય, એવા હેતુથી સન ૧૮૭૨ ની સાલમાં તેમાં એક હંગરેજ હાઈસ્કુલ ઊઘાડવામાં આવી, હાલ એ હાઈસ્કુલમાં મેટ્રીકુલેશન સુધીની હંગરેજ કેળવણી આપવામાં આવે છે, અને તેમાં શીખેલા કેટલા એક વિદ્યાર્થીયો મુંબઈ મેટ્રીકુલેશનની પરિક્ષામાં પાસ પણ થયેલા છે.

આ શીવાય પેટા મહાલોમાં પણ કેટલીએક હંગરેજ સ્કુલો તથા કેટલીએક એંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કુલો છે. તેથી ત્યાંના લોકોને પણ હંગરેજ કેળવણીને લાભ મળી શકે છે.

આ સંસ્થાનમાં કેટલીએક ગ્યારલસ્કુલ યાને કન્યાશાળાઓ પણ ઊઘાડવામાં આવી છે. તે પૈકી ખુદબાવનગર શહેરમાં બે કન્યા શાળાઓ છે. અને બાકીની મહુવા, કુડતા, ગઢજ, ખોટાદ, શીહર, એ ત્રીગેર પેટા મહાલોમાં છે; આમ થવાથી આદેશની ધર્મબાળી અને અચ્છાન સ્ત્રીયોની દશા કામ કરીને સારીરીતે સુધરી શકે એવી આશા બંધવાના કારણો મળી આવે છે.

બાવનગરના લોકોને કાયદાની બાબતમાં વાકેફગાર થવામાટે એક "લોકનામ" એટલે ન્યાય વગેરે કાઢવામાં આવ્યો; તેમાં હંગરે

(૧૬)

જી અને ગુજરાતી ભાષામાં ન્યાયના અંથો શીખવવામાં આવે છે. હાલ એ કામ અત્રેના કેપ્ટની સર ન્યાયાધિશ આ. ચંદુલાલ મથુરા દાશ ખી એ. એલ એલ. બી. એલાવે છે.

ઉપર લખેલી સ્કુલોનો ખર્ચ પણ દરખાસ્તી તરફથી આપવામાં આવે છે અને લોકલાસ શીવાયની ખીજી તમામ સ્કુલોની એકથી રાખવાનું કામ દરખાસ્તી કેળવણીના ઉપરી અધિકારીને સોંપેલું છે.

દયાળુ અને ઉદાર દિલના પરસીવન સાહેબે કેળવણી ખાતાને માટે જે જે કંઈ કરેલું છે, તે સમગ્રું ઘણુંજ વખાણવા લાયક છે. કેટલીએક સ્કુલોમાં તેઓ જાતે પરિક્ષા લેતા, મહેતાજીઓ તરફ યોગ્ય દખરેખ રાખતા, ગામડીઆ લોકોને વિદ્યાનો લાભ લેવાને માટે ઉસ્કેરતા, અને તેઓને દિલાસો આપતા; અમાન લોકોને કેળવણી આપવાના હેતુથી કેટલીએક વખત સ્કુલોમાં ઇનામ વહેંચી તેઓને લલઆવતા, અને આખર ખરેખર તેઓ તેમાં ફતેહ પામતા.

ઈંગ્રેજ હાઇ સ્કુલને માટે હાલ એક મોટું ભવ્ય મકાન બાંધાવી તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ મકાન પુર થતાં લગભગ રૂ. ૧૫૦૦૦૦ (દોઢ લાખ)નો દરખાસ્તીને ખર્ચ થશે એવું અનુમાન મઠી શકે છે.

ભાવનગરના રાજ્યને કેળવણી પાછળ દર વરસે મોટી રકમને ખર્ચ થાય છે, તે છતાં જાગતા વળગતાઓ તે કામ દીવસે દિવસે વિ

શુભ સુખરે એવી યેરવી કરવાને સુકતા નથી. સંવત ૧૯૩૨ના વર્ષમાં આ સંરથાનને કેળવણી પાછળ સુમારે રૂપિઆ (૪૦૪૮૮) આળીશ હજાર, આરશો, આઠ્ઠાશીનો વાર્ષિક ખર્ચ થએલો હતો. વાહ ! રાજ દ્રવ્યનું સાર્થક માત્ર એટલું જ કે હરેક રીતે હમેશાં પ્રજાનું હિત કરવું.

કેળવણીથી શું શું ફાયદા થાય છે, અને સેની કેટલી જરૂર છે, તેમજ તે ન હોવાથી કેટલું નુકશાન છે, તથા બાવનગરની પ્રજાને કેળવણીના સાધનો મળવાથી તેને કેટલો ફાયદો થયો, ઇત્યાદિ ખાખતોનું આ નીચે કવિતા રૂપ વર્ણન કરવામાં આવશે.

દોહોરા.

વિદ્યાથી જન રંક છે, તે પણ ખનશે રાય;
સદ વિદ્યા આ સૃષ્ટિમાં. સહુથી એજ ગણાય. ૧

છંપા,

સદ વિદ્યાથી સુજસ, જનો ! જગમાં જનમે છે,
સદ વિદ્યાથી માન, પુરૂષ પ્રીતે પામે છે;
સદ વિદ્યાથી દ્રવ્ય, અધિક આવીને મળશે,
સદ વિદ્યા તે દુઃખ, સદા દિલકેર દળશે;

જન ! સદ વિદ્યા સુર વૃક્ષ છે, મન વાંછિત ફળ આપશે,

વળિ સદ વિદ્યા દારિદ્રને, કોડ ધરીને કાપશે. ૨

વિદ્યા વંત વિદેશ, જાય ત્યાં માન મળેછે,

વિદ્યાથી જન કેક, અસમ ખન આપ રજે છે,

વિદ્યાથી સુખ સર્વ, અનાયાસે આવેછે,
 વિદ્યાથી નિજ શત્રુ, કંદમાં નહિ ફાવેછે;
 સદ વિદ્યા છે શુભ નાવ તે, દુષ્પ દરિયામાં તારશે,
 નિજ સદ વિદ્યા પ્રિય મીત્રસમ, આકૃત થકી ઉગારશે ૩
 શિક્ષક રૂપ સદાય, જનો ! સદ વિદ્યા જાણો,
 પાળક રૂપ પ્રમાણુ, નહીં સંશય ઊર આણો,
 માતા જેમ હમેશ, પૂત્રનું પોષણ કરશે,
 સદ વિદ્યા જન ! તેમ, અધિક દુષ્પ આપે હરશે;
 બહુ કાળ દુકાળે કામતી, સદૈવનિજ સાથે રહે,
 તથા દ્રવ્ય સુજન આ જગતમાં, સદ વિદ્યા ચિતથી ચહે. ૪
 ભાઈ ન માગે ભાગ, ચોર ચોરી નહિ જાશે,
 આગધિ બળે ન એહ, ઊત્તકતાં ભાર ન થાશે;
 હાકમથી ન હરાય, વળી સાચવવા જેને,
 રક્ષકનું નહિ કામ, અધિક વાવરવી એને;
 તે જાવરતાં વધશે ધણી, જન સજ્જન ! મન જાણુજો;
 સદવિદ્યા ધનનું સૃષ્ટિમાં, પ્રાકૃત પ્રાઠ પ્રમાણુજો... ૫
 સદ વિદ્યાથી વેદ, શરિરને સાચું કરશે,
 સદ વિદ્યાથી શસ્ત્ર, ધરે દુષ્મન દિલ ડરશે;
 સદ વિદ્યાથી જ્યોત, વિશે ગ્રહની ગતિ જાણે,
 રહિ આવની પર આપ, ચતુર જન જાણી લેશે;
 સદ વિદ્યાથી સાગર વિશે, પ્રવનવેગ પાંથે પાળે.

સદ વિદ્યા કેરા શોખથી, સદ્યુણ પણ સરવે મળે. ૬
 શ્રેષ્ઠ રસાયન શાસ્ત્ર, ગણિતની ગણના સારી,
 મંત્ર શાસ્ત્ર પણ આપ, શિષ્યો મિત્ર આહ વધારી;
 શિષ્ય કળાથી સર્વ, દેશિ જન દુખથી તારો,
 સમર શાસ્ત્રથી સખળ, શત્રુ સનેહ સંહારો;
 શુભ ન્યાય નીતિથી સર્વથા, સ્વદેશિને સુખ આપજ્યો;
 વળિ તન મન ધન અર્પણકરી, કષ્ટ સમૂળાં કાપજ્યો. ૭
 નોકા ગમન નવીન, ભણો ભુસ્તર ભાવેથી;
 પ્રેમે વસો પ્રદેશ, અર્થ શુભ સરશ એથી;
 અર્થ શાસ્ત્રની રીત, પ્રીત ધરિ સર્વ પિછાણો,
 ભ્રમ* તજી ભણો ભુગોળ, નહીં આજસ હર આણો;
 બળિ વાણિ વિમળ વ્યાક્રાણ યકી, યશે સુજન જન! જાણજ્યો
 ઇતિહાસાદિકથી સર્વથા, પૂર્વજ કૃતી પિછાણજ્યો. ૮
 ભાષાના બહુ ભેદ ભાવ ધરિને તે ભણવા,
 કવિતા વિવિધ વિજ્ઞાસ, તથા સંગિત ગુણ ગણવા;
 નૃત્ય કળા સુ નવીન, અન્ન આરોહણ જે છે,
 શસ્ત્ર ધરાણ જળ તરણ, અગ્નિક શુભ વિદ્યા એ છે;
 વળિ શશિવદનાની આતુરી, એ પણ હરમાં આણજ્યો,
 જન! ત્રાડ મહાક જળ આ દિમાં, પ્રભુની કૃતી પિછાણજ્યો. ૯

* પુરાણોમાં કહેલી કલ્પિત વાતો જેવી કે, દુધનો દરિઓ, મધનો દરિઓ, ધીનો દરિઓ, સાત આકાશ, અને સાત પાતાળ વિગેરે.

(૨૩)

દોહરો.

સદ વિદ્યાની જરૂર છે, જગમાં અપરમપાર;
માટે શીખો માનવી !, પૂર્ણ ધરી દિલ પ્યાર.

છાંપો.

ગયું દેશિનું દ્રવ્ય, અરે ! તેને અટકાવો,
હુને નવા હમેશ, અધિક આંહી ઉપજાવો;
દુષ્ટ માતિના બધે, કોડ ધરિ સર્વે કાપો,
આર્ય પ્રજા હેરાન, જોઈ અતિ હિંમત આપો;
જન ! હામ દામ વણુ હાજ ને, સ્વદેશિ સંકટમાં પડ્યા,
સદ વિદ્યા નહિ તેથીજ એ, દુષ્ટ ડુંગર આવી અડ્યા. ૧૦

ગયું હિંદુનું રાજ, સાજ સુખ ખેડા જોઈ,
ક્યો કુસંપે કહેર, રહ્યા આપ્પર સહુ રોઈ;
સ્નેહ તજી બહુ લડ્યો, ધર્મતાં બહાનાં કહાડી,
મૂકી કુળનું માન, થયા જન આપ અનાડી;
સદ વિદ્યા જતાં સહુ ગયું, દાશ થયા દિનતા ધરી,
માટે જન ! વિદ્યા માતને, અધિક અહો આદર કરી. ૧૧

દોહરો.

વિદ્યા નહિ ને દેશમાં, સુખ ત્યાં હોય ન સાર;
સદ વિદ્યા વણુ સૃષ્ટિમાં, ન મળે લાભ લગાર. ૧૨
જેમ વધે આજસ વધે, વધે અધર્મ અપાર,
પ્રબળ થાય પાપાંડુનું, સદ વિદ્યા વણુ સાર ૧૩

- દેશ થકી દાલત ધટે, ધટે સુગુણ પાણુ સર્વ;
મંદ મતી જન મસ્ત થઈ, ઉર આણે અતિ ગર્વ. ૧૪
- સંપ નજી ધરિ શુભતા, વધશે અતિશય વેર;
ન્યાય વિચારી નહિ જુએ, અહર નિશા અધિર. ૧૫
- વ્યભિચારી બસની જનો, વઢશે વારમવાર,
વિદ્યા વિના ન આપશે, વિવેક બુદ્ધિ વિચાર. ૧૬
- એમ જાણિ પરસીવલે, પૂર્ણ ધરી દિન પ્યાર;
વિદ્યા ભણવા પરિતને, સાધન દીધાં સાર. ૧૭
- લોક અથોક ઉમંગથી, ભણે ધરી બહુ ભાવ;
તો તેથી નર નાથને, પણુ છે રૂડો દ્વાવ. ૧૮
- ભાવનગર પુર વાસિનાં, પૂરણુ ભાગ્ય પ્રમાણુ;
જે શુભ વિદ્યા વૃક્ષનાં, આજે ફળ નિરવાણુ. ૧૯
- પ્રભુ પાસે હું પ્યારથી, માથું એજ હમેશ;
નિશ દિન આ સંસ્થાનમાં, વિદ્યા વધો વિશેષ. ૨૦
- વળિ માથું ચિત આહથી, કાળી સધજો કલેશ;
અચલ અમલ અમ પર કરે, તીવ્ર બુદ્ધિ તપ્પતેશ. ૨૧

વસુલાતી ખાતું

મેહેરખાત ઈ ૦ એચ ૦ પરસીવલ સાહેબે આ સંસ્થાનના
વસુલાતી ખાતામાં ખોતાનું પૂરતું લક્ષ આપી તેમાં કેટલાએક સુધારા
તથા વધારા કર્યા.

પ્રથમ પાછલાં પાંચ વર્ષોની દરમિયાન એક એકની ઊપજની સરાસરી કાદી જે આંકડો આપ્યો. તેમાંપણ ઘટતી છુટ મુકીને દરબારશીના રાજ ભાગની જમ અંધીની એક સરખી રકમલેવી એવી તેઓએ ગોઠવાણું કરી.

આમ થતાથી એકએને તથા દરબારશીને ઘણેજ ફાએદા થયો. એકએ પોતાનું કામ હોશથી અને ઊમ ગથી કરવા લાગ્યા. કારણ કે ઊપર લખેલાં વરસોની ઊપજમાં ખોટ હાંસલના જવાબદાર તેઓ પોતેજ હતા.

પોતાના એતરમાં ખાતર નાંખી જેમ અનેતેમ ઘણો પાક ઊતરે એવી તેઓ પેરી કરવા લાગ્યા. પ્રથમ જ્યારે થએલી ઊપજમાંથી સુમારે અડધો અડધભાગ દરબારશીને જમાં બંદી પેટે જતો, ત્યારે એકએ આગમુ થઈ પોતાના કામમાં જોઈતું ધ્યાન આપતા નહી, અને તેથી ઊપજ પણ ઓછી થતી.

હરસાલ એતરમાં થએલી ઊપજ ખજામાં એકઠી કરાવી તે ઊપર દરબારશી તરફથી ચોકીદારે રાખવામાં આવતા. અને તેઓ નો ખોરાકી ખર્ચ વારા ફરતી ગામના એકએને આપવો પડતોતેથી તેઓને ફેટલીએક હરકત થતી.

વળી કોઈ વખત ખજામાંનું અનાજ એકએ ચોરી કરી પોતાને ઘેર લઈ જતા. માંગણુ લોકોને તેઓ ઉદાર થઈ તેમાંના ફેટલાએક ભાગ આપી દેતા. કારણ કે તેમાં દરબારશીનો પણ સરખોજ ભાગ હતો, અને એમ થતાથી દરબારશીને નુકશાન થતું.

(૨૬)

પ્રથમ અમુક દગખ્ખરી નોકરને એક ગામથી બીજે ગામ જવા આવવાને માટે. એકઠા પાસેથી વેડે ગાડાં જોડાવવાનો રીવાજ હતો. અને તેથી એક હોડો નારાજ થઈ પોતાનું કામ કરવાને કંટાળી જતા.

દોહરા.

દિલ કંટાળે કામથી. તો જાણો પગિલામ;
ઠીક થશે નહિ તેહનો. અંતર સમજો આમ. ૧

હોંશ ધટે ઉઘમ ધટે, ધટે સર્વ સુખ સાજ;
માટે દિલ ખુશ રાખવું, કરતાં સઘળાં કાજ. ૨

છપ્પો.

હોંશ વિના ધરિ હામ. કામ કાંઈ નવ સૂજે;

હોંશ વિના શુભ ધર્મ. કર્મ તે કશું ન ખૂજે.

હોંશ વિના સત સંગ. રંગ ચિતમાં નહિ લાગે;

હોંશ વિના હથિયાર. ધરે દુખન નવ ભાગે;

જન ! હોંશ થકી સુખ હોય છે, ઉઘમ કરવાથી અતી.

તજ હોંશ અતિક આજસ કરે, આ જગમાં મંદજ મતી. ૩

દોહરા.

અતિ ઉમંગ ધરિ અંગમાં, જો કરશે જન કામ;

વિકટ છતાં ઝટ વારમાં, થાશે તુરત તમામ. ૪

કાઠીગર નિજ કામમાં, પૂર્ણ ધરે જો ખ્યાર;

સંવેતમ તે સુવરશે, તુરત થશે તૈયાર. ૫

એકાંત જો ખાતે કરે, નિજ ખેતીનું કામ;
 તો પ્રમુ તેને આપશે, અનિશ્ચય ફળ અભિરામ. ૬
 વિવિધ વિદ્યા વિદ્યા જાણે, સ્નેહ ધરી જન જોઈ;
 સુખ જાણાશે સર્વથા, પંડિત થાશે તેહ. ૭
 પ્રસન્ન મનથી પુરુષ ! સદુ, અધિક કરે ઉદ્યોગ;
 શ્રી જગદાચિન્ધર હરો, સદા સુજનનો શોભ. ૮

હાલમાં મહેરબાન ઈશ એવઝ પરસીવલ સાહેબે વડ વિગેરે
 એકુઓને નુકશાન કારક તમામ બાબતો તદ્દન કાઢી નાંખી છે. કોઈ પણ
 અમલદારને ગાડું નોંધ્યે, તો તેઓએ ગાડું એકતા એ આના
 મુજબ તે ગાડીના માલિકને રાકડી મળુડી આપી. તેની પાસેથી પ-
 હાંચ લખાવી લેવાનો રીવાજ રાખેલા છે, તેથી એકુઓને ઉપર
 મુજબની થી હરકત તદ્દન દૂર થઈ છે, તેમજ ખાટલા ખોદડાં વીગેરે
 પાણી મક્કત લેવાનું બંધ કરેલું છે.

એકુઓને પોતાનું કામ કરવામાં ઉત્તેજન મળે એવા હિતુથી
 તેઓના ઉપરના ફેટલાએક કરે. દરબારશ્રી તાકુથી માફ થએલા છે,
 અને ફેટલાએક ઘણાજ ઓછા કરવામાં આવેલા છે.

જો વખતે પાછળ લખેલી ખાતા બંદીની રીત મુજબ દરબાર
 હક વસુલ કરતાં, કોઈ પણ એકુઓને ઓછી પેદાશ થએલી છે,
 એવું તપાસ કરતાં પાજાખી જાણાય, તો તેઓને ઘટલી રકમ છુટ
 આપવામાં આવે છે. અને એવી છુટ કોઈ કોઈ વખત દર વરસે
 લગભગ રૂ. ૨૦૦૦૦૦ (બે લાખ) સુધીની ઓડી રકમની મુકાય છે.

વાહ ! ધન્ય છે આવા દયાળુ સરદારને કે જેણે શુદ્ધ દિગ્ગતી પ્રત્નના રક્ષણ માટેજ પોતાનાં તન મન અર્પણ કરેલાં છે.

કેટલાં એક ગામો (મુંબલી બુતેશ્વર વિગેરે)માં અધ્યાપી મુંઘી શરડીના વાદ ખીનકુલ થએલા નહીં હતા. પરંતુ હાલ એવા ગામોમાં પણ ઘોળો અને કાળી શરડીના વાદો ધણાજ સરસ કરવામાં આવે છે. આમ યવાનું કારણ માત્ર એટલુંજ કે ઉપરી અધિકારીની એ કામમાં ધટતી કાળજી.

જમીનમાં કમુંખીનો પાક થવા માટે તે કામમાં વાકેફગાર થ. એકા અરોતર વિગેરેના પાટીદારને બોલાવી, કેટલાંએક ગામોમાં એવી જાતનું વાવેતર કરાવ્યું. અને દિવસે દિવસે તેમાં સારી રીતે કમુંખી પણ પાકવા લાગી. તેમજ હીંગણા ધાટનો કપાસ ઓરવીને અને ઓરબા શિવાય ફેવી રીતે વાવવો તથા ઉછેરવો, તે વિશે પણ અહીંના ખેડૂતોને તેઓએ ઠીક વાકેફગાર કર્યા.

આ સંસ્થાનના દરેક ગામમાં એક એક મુખી પટેલ નિમેલા છે. તેઓ દરબારગીના હક અને ખેતી સંબંધી બાબતમાં ધટતી ચોકશી રાખે છે. વળી આઠ, દશ કે એથી વધારે ગામોનો એક એક ટપો કરાવી, ત્યાં એક એક વહીવટી ટપા યાજુદાર રાખેલા છે, અને તેઓની પાસે કેટલાએક કારકુનો નીમેલા છે.

ટપા યાજુદારે દરેક જાતના દરબારી હોદ્દા વસુલ કરવા, અને તેનો હિસાબ રાખવો, શીશાય હક્કા દરબાના ફોજદારી ગુન્હા ઓનો ધનસાફ આપવાને પણ તેઓને અધિકાર છે.

(૨૬)

તમામ ટપ્પા થાણુદારે મહાલના વહીવટદારના તાબામાં રહી કામ કરે છે. અને એવા વહીવટદાર દરેક મહાલમાં એક એક નીમવામાં આવેલા છે.

વહીવટદારનાં કામમાં મદદ કરવા માટે તમામ મહાલોમાં એક એક ડેપુટી વહીવટદાર પણ નીમવા છે.

વહીવટી ખાતાના તમામ નોકરો સંસ્થાનના આજ્ઞા "વસુલાતી અધિકારી" સાહેબના તાબામાં રહી કામ કરે છે. અને તેઓ નામદાર દરબારશીની હજીર ઓશીસના હુકમ મુજબ અમલ ચલાવે છે.

પ્રથમ મહાલ ખાતાનાં દફતર દર સાલ નિયમ પૂર્વક જોવામાં આવતાં નહીં; અને તે ઘણો વખત સુધી માંડી વાળ્યા શીવાયનાં પડતર રહેતાં. માટે તે વિશે દર સાલ વરસ આખર હિસાબી કામ દારની ઓશીસમાં હિસાબ ચોખ્ખો કરવા, દરેક મહાલના વહીવટદાર તરફથી ગોઠવણ કરવામાં આવી, કે જેથી દરેક શાલનું નામું એજ વર્ષમાં માંડી વાળવામાં આવે.

હિસાબી કામને માટે ઉપર લખેલી એક ધલાયદી ઓશીસ નીમવામાં આવેલી છે, તેમાં આ સંસ્થાનના દરેક હિશાબ સંબંધી કામોની ચોકશી કરવામાં આવે છે.

મહાલના વહીવટદારે તેમજ ટપ્પા થાણુદારે પાસે રાજમળ, ખાતાવહી વીગેરે દફતરો રાખવામાં આવે છે. તેમાં દરેક પાંતે દરબારશી તરફથી ચિકિત્ક કરવામાં આવે છે. અને છેવટ પાનાની સંખ્યાનો સરવાળો લખી, તે જગ્યાએ ઉપરી અધિકારીની સહી

થાય છે, કે જો તમામ કંઈ પણ કારકેર કરી શકાય નહીં. વળી તેઓની પાસે જાવક, આવક, પહોંચી પીગેરે તમામ જાતનું જરૂરીયાત ભરેલું દફતર પણ રાખવામાં આવે છે.

સંસ્થાનની તમામ ઉપજ મેહરબાન વસુલાતી અધિકારી સા હેબ મારફત વસુજ થઈ, તે દરબારશીની હજીરેજરીમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. અને એ ખાતાના ઉપરી અધિકારી એક જુદાજ નીમવામાં આવેલા છે. શીવાય તેઓની ઓશીસ પણ ધંધાવદીજ છે, આ ખાતામાં પણ ઉપર મુજબ તમામ જાતનાં દફતરો રાખવામાં આવે છે.

નામુ ચોખ્ખું રાખવાથી ઉપજ, ખરચ, સીલીક, રીગેરે તમામ આંકડો જ્યારે જોઈએ ત્યારે મળી આવે છે, અને તેથી થતાં નુકશાનનો અટકાવ થઈ કેટલીએક ખાખતમાં ઘણાજ ફાયદા થાય છે. નામું નહીં રાખવાથી થતાં નુકશાનો નીચેમુજબ.

દોહોરા.

નિત્ય નામું માંડ્યા વિના, નકિ નુકશાનજ થાય;
રેશમ રાજાણા થકી, ઘણિવારે ધુંચવાય. ૧

છપા.

નમળે નામું નેટ, શિલક શાની ત્યાં સૂળે;

નમળે નામું નેટ, કામ કરતાં મન ધૂળે

નમળે નામું નેટ, ચોરિમાં સહુ જન ફાળે

નમળે નામું નેટ, સાહેને ચોર ખનાવે;

જન ! નામું નકી તથિ જેહુનું. બરસો કરે ન તે તણો
 વળિ છતે દ્રવ્યથી સર્વથા. ધુન્ધવાટો વાષે ઘણો. ૨
 દોહોરા.

ચોકશિ સર્વ કરી સદા. લખવું નામું નેક;
 આજસને અજયું કરી, ધરો એક એટલે ૩

ભાવનગરના નામદાર દરબારશીને કારભારી તથા મુ સદી વીગે
 રે લોકોના પગાર પાછળ સંવત ૧૯૩૨ના વર્ષમાં રૂપીઆ (૪૧૨
 ૨૦૭) ચરલાખ. બાર હજાર, અથે સાતનો વાર્ષિક અર્ચયયો હતો એ
 શિવાય સાત મજકુરમાં કચાવતી તથા વગર કચાવતી સીમદી લોકો-
 ના પગારના રૂપીઆ (૬૩૭૦૩) ત્રસેક હજાર, સાતથે, ત્રણ અને છ
 વાઈદાર અર્ચના રૂપીઆ (૬૦૮૦) છ હજાર, એશી. તથા ધર્માગ અર્ચ
 ના રૂપીઆ (૫૬૩૨૦) છપત હજાર ત્રણથે વીશ જુના નોકરોના પેન
 શન અર્ચના રૂપીઆ (૩૪૧૬૨) ચોત્રીશ હજાર, એક સો બાસુ. શિવ
 બા આતાં પાછળ રૂપીઆ (૨૬૬૨) મે હજાર, છ સે બાસુ ભાવનગરમાં
 તારતી લાઇત આણી તેના અર્ચના રૂપીઆ (૧૬૯૬૮) આગણી હજાર,
 તવસે અડસડ એરીતે વાર્ષિક અર્ચ થયો હતો.

ઉપર મુજબ પ્રતિ વર્ષે લાખો રૂપીઆની ઉપજ તથા અર્ચ
 થાય છે. અને દિવસે દિવસે રાજ્ય કાજમાં વખાણવા લાક મુદારે
 દાખલ થતોતોમ પુરો સંતોષ ઉપજે છે.

દરેક રાજ્યવતી ચડતી પડતી તેની ઉપજ તથા અર્ચના પ્રમાણ
 ઉપર આધાર રાખેલો; અને ઉપજની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ વસુ
 લાલી ખાતાના અધિકારીનું છે.

જે રાજ્યમાં ઉપજ અરચની ધરતી ગોઠવણ રહી શકતી નથી તે રાજ્ય ધાત્રાજ યોગ વખતમાં કરજના ભરથી દબાઈ જાય છે, અને અને રાજ તથા પ્રજા વચ્ચે કંઈક થઈ બંનેની હિરાનગતી થાય છે.

શાણા અને અક્ષવંત અધિકારીનું કામ એ છે. કે હરેક રીતે પ્રજાને ખુશી રાખી રાજના હકો વિષે વિષે સુચારવા અને વધારવા તેમાં કંઈ પણ જાતની અજેલ નહિ પહોંચવી જોઈએ. તેઓએ દરેક કામને માટે દીર્ઘ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવો જોઈએ, શેહેજ સાજા નુકશા ન ખમી મોટો જાલ તદ્દન નાબૂદ ન થાય એવી બાબતમાં તેઓએ પુરતું ધ્યાન આપવું ધરે છે; દુકામાં રાજ્ય ભક્ત અધિકારીએ હર કોઈ ઉતાવળી પ્રજાનો પુરે પુરો ખ્યાર મેળવવો; અને રાજ તથા પ્રજા વચ્ચે જે ધણોજ મજબૂત સંબંધ છે તે હમેસાં સાચવતાં રહેવું. રાજ અને પ્રજા એઓ એક બીજાને સુખ દુખમાં સામેલ ગણી પ રસપાનું ભડું ચલાશે તો ખરેખર બંનેનું ભડું થશે.

છાંદા.

હાથ પગાદિક જેમ, અવધવો કામ કરે છે;

દિવમ કરીને આપ, ઉદરને સર્વ ભરે છે;

ઉર ગયું જે અન્ન, રૂડો રસ તેનો થાય;

પ્રસરી સ્નાયુ માર્ગ, શરિર સર્વેમાં જાય;

તેમજ જો સર્વ પ્રજા મળી, પોષણ કરશે રાયનું;

તો રાજ પાણુ પ્રિય પૂત્ર સમ, જન હિત કરશે અતિધણું. ૧

જંગલમાં જયમ માડ, સિંહની સાથ કરે છે,
 તો તે વનનું કાજ. કાપતાં સર્વ ડરે છે;
 સિંહ ઉપર જન સખજ. ધરી હીંમત જો જાશે,
 તો વન વસો વિશે. સિંહ સત્વર સંતાશે;
 એ રીતે આ અવતી વિશે, નર નરપતિ એ જાણુજયો,
 જન સર્જન ! સહુ આ વાતમાં, ઉર સંશય નહિ આણુજયો. ૨
 દોહરા.

માડ મૂળ જળ રેડતાં, જન મીઠાં ફળ આપ;
 રાજ ભક્ત યાતાં પ્રજા. સદા કાળ સુખિ થાય. ૩
 તેમજ રાજા પાશુ ધરે, પ્રજા વિશે નો આપ;
 ધન્ય જન્મછે તેહનો, શું કહું વારંવાર. ૪
 પ્રજા ગણે નિજ પૂત્ર સમ, નરપતિ તેનું નામ;
 અવર સુખો આ સૃષ્ટિનાં, સમજે તુચ્છ તમામ. ૫
 પ્રજા દુખે નિજ દુખ ગણે, સુખથી સુખી સદાય;
 દુખ દળશે દિન લોકનાં, અતિશય કરી ઉપાય. ૬
 વિક્રમ થયો વશુધા વિશે, ધર્મ ધરંધર ધીર;
 પર ઉપકારિક કામમાં, સોંપ્યું સર્વ શરીર. ૭
 વળિ જોતાં આ વિશ્વમાં, જોજ થયો બડવીર;
 દુખ દરિયે જન દુખનાં, તેડી કાઢ્યાં વીર. ૮

ભુજંગી છંદ.

જુઓ છે જનો ! આ ધરા સુરખેનું

મણી વાછડું સો પ્રભ વ્યારં તેનું;
 કરે તૂંપ તો દૂધ તે ખૂબ દેશે,
 નરે દ્રો વળીસ્વર્ગમાં સુખ લેશે. ૯
 પ્રભ પાળતાં રાવને જાભ થાશે
 ખરે તે વિવા કલેશ ઝાઝો જાણાશે;
 રૂળો વૃક્ષથી વેડવાં ખૂબ ખાવા.
 તથાવી ન તે વૃક્ષ દેવું સુકાવા. ૧૦
 હથા લાભથી વરિત થાશે ઉદાશી,
 નહીં તે કરે ખાંતથી ખેડ ખાશી;
 પછી જાભ લેશે નહીં હાથ આવે.
 પ્રવરનાં દિલો સર્જનો ના દુખાવે. ૧૧

માલિની છંદ.

નરપતિ હિતકર્તા લોકનો શત્રુ થાશે,
 જન પદ હિત સ્થાતાં ભૂપ કોઈ ભરાશે.
 (છતાં) વૃપતિ. જન ખંડાનું એવ તો હરક્રનારા,
 વિરલ જન હશે આ સૃષ્ટિમાં કોઈ સાચા. ૧૨

દોહરા.

ખેડત સહુ ખાંતે કરે. શુભ ખેતીનું કામ;
 નરપતિ નેડ જાણાવશે અતિ દિવથી તો આમ. ૧૩
 વિવિધ વધે વેતવ વળી. સવ કાળ સુખ થાય;
 નર, નરપતિ બન્ને વચે, તો શુભ સ્નેહ જાણાય. ૧૪

(૩૫)

કરે કૃષિ જન કોડથી, નિષ્કંટક નિજ કામ;	
હુતોજન તો અતિ મળે, મુશરે પુરત તમામ.	૧૫
એડ કરે તો ખાંતથી, તો રસ કસ બહુ થાય;	
મોટે એકત જગતમાં, સફથી શ્રેષ્ઠ ગણાય.	૧૬
પરશ્વેના નિશદિન કરી, પર સેવા કરનાર;	
તેમજ ભિક્ષુક મનુષ્યને, વિક વિક વાર હજાર.	૧૭
દેશ વિશે વૈભવ વધે, કરવાથી કૃષિ કર્મ;	
નોકરિ નો કરવી કદી, સમજ સાચો મર્મ.	૧૮
વળિ વેપાર થકી થશે, દાનત વતો દેશ;	
મોટે જગ પરદેશમાં, લેવો લાભ હમેશ.	૧૦
હુતર કળા પાણુ હાલમાં, શીખો સર્જન ! સર્વ;	
ચીન વિજાયત આદિનો, ગુણથી હરવો ગર્વ.	૨૦
શિલ્પ શાસ્ત્રથી બહુ વધુ, દૂર દેશીનું પૂર;	
સર્જન ! શીખો સર્વથા, એ શુભ શાસ્ત્ર જરૂર.	૨૧

ભુજંગી છંદ.

મળી રનેહથી “જોધન્ટ” રાજ્યાધિકારી,
ગરીબો તણી રાખિ સંભાળ સારી;
વળી રાજ્યમાં રિદ્ધિ સિદ્ધિ વધારી,
સુ વિદ્યા થકી સર્વ વસ્તી સુધારી.

૨૨

સોરઠા.

પર દુઃખ ભંજન ભોજ, શું ફરિને આપ્યો અહીં ?

પરસીવત્ર ! દરેકજ, તે બહુ પરમારથ કર્યા. ૨૩
 ભર દરિયાની દહેર, સુજનો ! આ સંસાર છે;
 મનમાં આણો રહેર, દિન જન દુખથી તારવા; ૨૪
 બહુજ અપંગ અનાથ, જન હિત ધન અર્પણ કરે;
 ખરે સ્વર્ગનો સાથ સુજનો ! પર ઉપકાર છે. ૨૫

દોહરા.

બન્ને શંકરે વિનયથી. સ તોષા જન સર્વ;
 પોષણ કરે પ્રજાતણું. ગુણ નિધિ ધરે ન ગવ. ૨૬
 સુખ પુરવનો સુજસતે, રાંધા રજનિ મયંક;
 પણ તેમાં જન ! ગર્વ છે, કાળપ રૂપ કલંક. ૨૭

છાંયો.

ગર્વ થકી ગુણ જન્ય, થાય પરિણામ નઠારો;
 સુજસ દહન છે ગર્વ. સર્વ ઊર વાલ વિચારો;
 ગર્વ થકી જન કેક, હોડ કરવામાં હાર્યા;
 ગણણ દુરયોધન. ગયા વણુમોતે માર્યા;
 જન ! ખાન મન ગંજન ગર્વનો. સ્વતંત્ર પ્રભુ છે સર્વદા.
 તે માટે માનવ માત્રને, દિજ ગર્વ ન કરવો કદા. ૨૮

દોહરા.

શાપ્પશાસ્ત્રની સાંભળી. ગર્વ તન્ને ગુણવાન;
 જસ વાણે આ જગતમાં, વળિ મળશે બહુમાન. ૨૯

સજ્જ રીતિ નાખી જનો । વળે શંકરે જોહ;
ખરે વસુદના કામમાં, અતિ જાતમ છે એહ. ૩૦

‘ઈન્દ્રનિયર ખાતું’.

આ ખાતું પ્રથમ સજ્જ પ્રકરણી ખાતાથી જુદું પાડેલું નહીં હતું; તેથી તેને માટે જોઈતી વ્યવસ્થા કરવામાં આવેલી નહીં.

પ્રથમ શુકલ નહાનાબાઈ, તથા હાલના સર મીસ્ત્રી ઝુંઝા જો-
વીંદળ વીગેરે મળી એ ખાતાને લગતું દરેક કામકાજ ચલાવતા.

ભાવનગરથી ખંદર ઉપર જવાની સડક, મેમદાતી ખાડી, તથા તેને લગતું માટીનું પુરાણ. ઉફાનાં પગથીયાં, ભાવનગરથી ગોધે જવાની સડક, અને ભાવનગરથી ચરતેજ જવાની સડક, વીગેરે પરચુરણ કામો તેઓના વસ્તુમાં યથેલાં હતાં.

ઉપર મુજબનાં યથેલાં કામોને માટે નકશા, ચલેન. એરડીમ્સ વીગેરે ખાતાને લગતાં જરૂરી આવ સાધનો બરાબર નહિ હતાં, તેથી તે કામ જોઈએ તેવું સારી રીતે ચાલી શકતું હતું, એમ કહી શકાતું નથી.

એ શીવાય દરબારી સજ્જ મહેલ વીગેરે ખીજાં હમારતી કામોને માટે પણ હંઝાયદી ગોડવાલુ કરવામાં આવેલી નહીં; સખખ એ કામ અત્રેના સુતાર મીસ્ત્રી હમીલાલ પરસોતમ તથા કડીઆ જેઠા વીગેરેના હાથથી ચાલતું હતું, માલી ખાતનું પ્રખ્યાત મકાન, તથા મ

જોનાથ મહારાજનું ભવ્ય દેવાલય, અને દરબારી બંગલા, તથા ધાસના વંડા વીગેરે મકાનો પણ તેઓનાજ હાથથી થયેલાં છે, અને આ ધાણાંજ વખાણવા લાયક છે.

જ્યારે ભાવનગર શહેરમાં મોટું પુરમ થાને કેદખાનાનું મકાન બંધાવવાની જરૂર પડી, ત્યારે ઇંગ્લીયરી કામમાં વાકેફ થયેલા મીઠા માકટન સાહેબને ખોજારી તેઓના હાથથી ઉપર લખેલું મકાન તૈયાર કરાવ્યું.

ઉપર લખેલા માકટન સાહેબે જ્યારે આ ખાતાનો તમામ ચાર્જ સંભાળી લીધો, ત્યારે તેઓને માટે એક ઇલાયતી હારીશ ની મતામાં આવી, અને તે દીવસથી તમામ કામ કાજ તેઓના હાથથી ચલાવવા લાગ્યું.

સાહેબ મોસુફના હાથથી કેટલાંએક કામો થયા બાદ તેઓ એક વરસની રજા ઉપર વિલાયત ગયા, અને તેઓની જગ્યાએ ઇન ચાર્જ ઇંગ્લીયર આજમ હરટ સાહેબને નીમવામાં આવેલા.

આ હરટ સાહેબના હાથથી ખુદ ભાવનગરમાં થયેલું, પ્રખ્યાત “ગવર્નીશંકર તળાવ”નું કામ શરૂ કરવામાં આવેલું, અને મહુવા થી કુંડલા સુધીની સડક, તથા વડલાથી પિંપળીયા નાળા સુધીનું ગોધા રાડનું કામ પણ તેઓનાજ હાથથીજ થયેલું છે.

હરટ સાહેબની પાસે જોતઁ એવઁ વેટ સાહેબ નામે એક ઇંગ્લીજ ઇંગ્લીયર નોકર હતા, તેઓ હરટ સાહેબ વિલાયત જવા મઠી માકટન સાહેબની સાથે રહી કામ કાજ ચલાવતા.

આખર જ્યારે માકટન સાહેબે પોતાની નોકરીનું શરૂનામું આપ્યું, ત્યારે વેટ સહિત સ્વતંત્ર રીતે આ ખાતાને બગતાં તમામ કામો ચલાવવા લાગ્યા, અને તેઓના હાથથી પણ કેટલાંએક કામો થએલાં છે, તે આ જગોએ સહવિસ્તર લખવાની જરૂર નથી.

આ અમનદારથી જોઇતી બ્યવસ્થા નહીં રહી શકવાથી, તથા તેઓના હાથથી થએલાં કેટલાં એક કામો નબળાં જણાયાથી, મેહરજીવન ઈન્ડિયન ઓપરસીવલ સાહેબે મુંબઈ ગવર્નર સરકારને રીપોર્ટ કરી એ ખાતામાં સારા વાકેફગાર થએલ અને ચાલાક ઇજનીઅર મેહરજીવન આર પ્રોક્ટર સીમ્સ સાહેબને મોકલાવ્યા અને તે પ્રમાણિક અમનદારના હાથથી આ સંસ્થાનમાં ધણાંજ વખાણવા લાયક કામો થએલાં છે, અને હાલ થાય છે.

સીમ્સ સાહેબે તમામ ઇજનીયરીંગ કામનાં ધીરણનો સમાવેશ કરી તેને માટે એક હલાયદો ધારો છપાવેલો છે, અને તેમાં એવા સરસ નિયમો લખાવ કરેલા છે, કે જેથી આ ખાતું ખરેખર વખાણવા લાયક રીતે ચાલી શકે છે.

આ સંસ્થાનમાં ભાવનગરથી મહુવા, મહુવાથી કુડલા, કુડલા થી ભાવનગર. વીગેરે મુખ્ય મુખ્ય પ્રગણાઓમાં, જવા આવવામાં મજબૂત સડકો બંધાવી તેવાર કરવામાં આવી છે. તેથી વેપાર રૂઠ જગારને ક્રિતજન મળતું જણાય છે. હજારો ખાંડી માત્ર ઊપર લખેલી સડકોને રસ્તે કાઢીવાડતા તમામ ભાગીનાં જાય છે. અને આમ થવાથી ભાવનગર શહેરમાં વેપારની મોટી વામધુમ મચી રહી છે.

બીજા મનેથી સડો, ચિજાવ ખીછ સડો પાણુ પેઠામાહાસામાં
તેયાર કરવામાં આવીછે, અને હાલ એકામ ધમમોકાર આગળ ચલા
વવામાં આવે છે.

જાહેર બાંધકામ આતા પાછળ બાવનગર દરબારશાને દર બર
સે જાડી રકમનો ખર્ચ થાય છે. સંવત ૧૯૩૨ની સાલમાં આ આ
તાનો લગભગ રૂાીઆ (૭૪૭૫૧૦) સાતલાખ, સુડતાલીશ હજાર,
પાંચશે દશનો, વાર્ષિક ખર્ચ થએલો હતો.

હાલનિયર આતાની દરેક જગોએ જરૂર છે, તે વિશે તથા
તેથી થું થું ફાયદા થાય છે, અને તે ન હોવાથી કેટલું નુકશાન છે,
એ વીગેરે કેટલીએક હકીકતને માટે આ નીચે કવિતા રૂપ વર્ણન કર
વામાં આવશે. આ શીવાય પ્રથમ બાવનગરની પ્રજાને પાછીનું કેવું
ફળ હતું, તે તથા તેને માટે થયેલી ગોઠવણુ થનાથી લોકોને કેટલા
લાભ થયો, હયાદિક બાવનનો પાણુ તેમાં સમાવેશ થશે.

દોહરો.

અવસ્ય આપ હજનેરનો, ભૂપતિને ભરપૂર;

જેથી રાજાનિ રીદિનું, નજરે આવે નૂર.

ત્રોટક છંદ.

હજનેર તારું અતિ કામ સદા, નહિ તે વાણુ આલી શકેજ કદા;

શુભ ધામ તમામજ એથી થશે, બહુ તે થકી લાભ હમેશ હશે. ૨

જન ! વાંચ કુવા સર રવચ્છ કરો,

અપ ત્યાં હજનેર તણોજ ખરો;

નહિના તર ખાંચ અથાગ વિશે.

ખપ છે ઇજનેર તરો અતિશે. ૩

તૂપ રૂઢાય લડાઇ વડાઇ ધરી, પાણી ત્યાં ઇજનેરની ધુકિત ખરી;
બહુ લાગ જીઆણુ નિંઆણુ જીએ, જન ! એ વણુ લાભ ખરેજ ખુએ

શુભ કોટ કરે બહુ તે સુખરે;

વગિ ખંદર ખાંધિ વિશાળ કરે;

ઇજનેરથી નહેર નરી ગળશે,

જળ દૂરથિ દેશ વિશે વળશે. ૫

કરિને અજમાયસ આગળથી, નકશા પર ખર્ચ કહે મુખથી;

મન રંજન કામ અહો જન ! જો, ઇજનેરથી યાય તમામજ તો. ૬

દોડુરા.

શિદ્ધ શાસ્ત્રનાં સર્વદા, કરવાં સમર્થાં કામ;

એમાં મન ઇજનેરનો, અતિમય છે અભિગમ. ૭

વિના ઇજનિયર આદરે, ઇમારતનું કામ;

સુખરે નહિ તે સર્વથા, દોડા બેસે દામ. ૮

છરપો.

ઇમારત આકાર, અવગત નજરે નહિ આવે;

કર્ધો પછી તે કામ, બલી બાતે નહિ બાવે;

મનમાં મઠી ઉમંગ, ખરો ખેદજ ઉપજશે,

અનિશ્ચય અડચણુ યાય, લેશ નહિ લાભ જાણશે,
બહુ ધન ખરચું ધૂળજ થશે, શોભા ધરે ન સર્વદા;

(૪૨)

તે માટે નહિ ધનનેર વાણુ, કામ કથું કરવું કદા. ૯

દોહરો.

દેશ હમેશ સદા ચહે, જો નૃપ નિજ આપાદ;

તો રાખો ધનનેરને, હરમાં ધરિને પાદ.

સોરઠો.

પરસીવજનો પ્રેમ, અનિશ્ચય આ ખાતાં વિશે;

શુદ્ધ પક્ષમાં જેમ, ચંદ્ર કળા દિન દિન ચડે. ૧૧

ભાવનગર શહેરની બહોળી વસ્તીના પ્રમાણમાં પાણીને માટે
જોઈએ તેવી ગોઠવણ નહીં હતી, માત્ર ગોધાના દરવાજા બહાર મં
ગાજળોયા વીગેરે એ ત્રણેક કુવા છે તે ઉપર લોકોનો નિભાવ ચાલ
તો હતો, પરંતુ અગામીખંડ કાળની શરૂઆતથી એ કુવાઓમાં બ
રાખર પાણી મળી શકવું નહીં અને હજારો લોકો પાણીને માટે હ
રાન થતાં, એ વીગેરે હકીકત આ નીચેની કવિતાથી જાણીએ.

દોહરો.

પ્રથમ દુઃખ પાણી તરફ, હતું જ અપરમાણસ;

કહું વિસ્તારી તેહને, અજ દતિ હું આવાર. ૧૨

સવૈયા.

શ્રીમ તાપ તપે વસુંગ પર ખિંદુ મળે જળનું ન જરાએ;

લોક બહુ અંધરાત સમે જળ કાજ ભમે તદવી ન જરાએ;

દુષ્ટ દુકાળ પડ્યો ન જતાં વાણુ મોલ જનો જળ કાજ મારાએ;

એ દુઃખ પદ હજી પણ છે મારતાં મુધિ તે ન કદા વિમુક્તિએ. ૧૩

કાચર લોક ચઇ સધળાં પ્રભુ પાસ સદા ફરિયાદ પુકારે;
 જીવન રૂપ મળે ન જઇ જળ તો નિજ જીવ કથાથિ ઊગારે ?
 આકુળ બાકુળ ખૂબ ચઇ દિલ ખેદ ધરી દિન સર્વ ગુજારે;
 આખર તે નિરૂપાય જનો મન હોંશ ધરે મળતાં જળ ખારે ર
 ગામ તજી પરગામ જઇ દુખિ ખૂબ ચઇ જન જ્યાં જળ લાવે;
 જાત ઉઠી અંતરાત સુખે દિન રહેત રડયા પછિ તે ઘર આવે;
 દુખ દેહ હમે જન જો નહિ તે ભરતાં જળ ત્યાં કદિ કાવે;
 (હવે) પાડ બધા પરસીવજનો જના! જે દિન દુઃખ હમેશ હરાવે. ૩

ભુજંગી છંદ.

નહીં રૂપ મધ્યે મળે સેશ વારી,
 સુકે રૂલ બાગો અને ઝાડ બારી;
 પશુ ને વળી માનવી દુઃખ પામે,
 તૃણાત્મ તે કહો કથાથી વિરામે ? ૫
 રૂરે લોકના ચોક આવે ઉદાસી,
 તૃણાથી પિડા પામતા કે પ્રવાસી;
 ધણી વસ્તિવાળું મહા સ્ફેર સાદું,
 દુખી તે હવું પાણિ માટે બિચારું. ૬
 પડે રૂપ મધ્યે ભરે નીર ત્યારે,
 અરે ! વાત એ માદ આવેજ જ્યારે;
 દિસે ત્રાસ ધારી જનો ખેદ પામે,
 પ્રભુ ! એ પિડા વેગથી સર્વ વામે. ૭

(૪૪)

અગ એન વેશાકના તાપ તાપે,
ચિના પાણિ સોડો હજારો વિલાપે;
પછી દીન માટે દશ દીન લાવી.
કયું કામ પર્સિવલે આંહી આવી.

દોહરા.

દેખી દુખ જન સર્વનું, કયું પરમારથ કામ;
નદી વળાવી નગ્રમાં, નિમ્મળ રોજ્યું નામ ૯
નહેર ગળાવી રહેરથી, લાખો સરમાં સાર;
બીડું દુખ વારી તણું, વરતો જય જય કાર. ૧૦

સવૈયો.

સિંધુ સમાન સરોવરમાં જળ સ્વચ્છ સુધા સમ લાવિ બરોબું;
લક્ષ્યિ લક્ષ ઘણા ખરચી વસુ, પૂરણ પૂન્યનું કામ કરાબું
પ્રેમ ધરી પરમારથમાં નિજ ધીર જુગે જુગ નામ ધરાબું;
દેશ વિશે દુખ દૂર કરી સુખનું સુર વૃક્ષ સદા વવરાબું. ૧૧

દોહરા.

દૂરથી જળ પૂરને, લાખો રહેર સમીપ;
પ્રભુ ! આપો તો આપ જયો, એક એટ અધીપ ૧૨
દોષ દામ દરબારના, આપ્યા કરિ આ કામ;
સુદૃઢ દ્રવ્ય સંગ્રહ જનો, અતિ વાવરતાં આમ. ૧૩

છંદો.

ચિત પાસ પમાણ, સુખિયા સકળ વધારે;

(૪૪)

આપિ સદાવૃત્ત જ્ઞાન, દીનને દુઃખથી તારે,
 હુબર કળા હજાર, કાઠિ જન રાંક રજાવે
 કુવા વાવ સર સ્વચ્છ, જરૂર જ્યાં ત્યાંજ ગળાવે,
 મન એમ જાણિ પરસીવણે, કયું કામ આ હામથી
 શુભ સર શામેલે સર્વથા, "ગવરીશંકર" નામથી. ૧૪
 સવૈયા.

ધામ તૃપ્તાવુર જો જન તો ઉપમાર મૃષા મન અન્ય પ્રમાણો.
 પાણિયકી નિજ પ્રાણુ રહે નહિ હેમ હજાર થકી ઉર આણો.
 રાજ મળે સુખ સાજ મળે પાણુ જીવ ન તેથી રહે જન ! જાણો.
 નાન્ય કુવા સર સ્વચ્છ કરો પ્રિય ! તે પરમારથ મૂળ પિછાણો. ૧૫
 મુંદર શાસ્ત્ર પુકાર કરે પરમારથ કાજ હમેશ હજારો;
 દેશ હિતેચ્છુ થવા જન ને મત તેહ તણો મન એજ વિચારો;
 શુદ્ધ સુધર્મનો મર્મજ એ કૃત કર્મ ગણો પરમારથ કારો !
 દેહ ધરી નિજ દેશતણા દિન સોક દુઃખાચ્છુ નિધીયિ ઉગારો. ૧૬

ઉપર જખેલા ગવરીશંકર તળાવમાંથી સંવત ૧૯૨૮ના આવણુ
 વદ ૪ ચુરવાર તા. ૨૨મી આગષ્ઠ સન ૧૯૭૨ના રોજ ગામના ત-
 લાવમાં પાણી આણવાની ક્રિયા કરવામાં આવી હતી, અને તે વખ-
 ત થએલી પામ પુમ, સોકાને જગાવ, તથા તેઓને ઉત્સાહ, એ
 વિગેરે હકીકત આ નીચે ક્ષિતા રૂપ વર્ણન કરવામાં આવી છે.

દેહરો.

પૂર પાંસે આજ્ઞા યદા, વિમળ પ્રાણિનું પૂર;

લોક અધિક મળ્યાજ ત્યાં, પરિ આનંદ જ હર. ૧
 વિવિધ વસ્ત્ર અંગે ધરી, મળ્યા સુજન ત્યાં સાર
 પુરવાસી બહુ પ્રેમથી, ઉચરે જય જય કાર. ૨
 સાત સહસ્ત્રયત્રી અધિક, જન ત્યાં જોયા કાજ
 મિત હર્ષિતથી સંચર્યા, સજીને જીતમ સાજ ૩
 જયમ ભાગીરથ જા-હવી, પિતૃ મુક્તિને કાજ;
 લાંબો બહુ અમ સહન કરિ, ખણુ રાખી નિજ લાજ ૪
 તેમજ આ પરસીવલે, અતિ પ્રાપ્ત શુભ કામ;
 દિન જન આશિષ આપવા, લાગ્યા પુરત તમામ ૫
 શુભ પર્વતના શિખરથી, જીતરે સરિતા જેમ;
 નગર નિકટ જળ સમુદ્ર જન!, આંખો પુરતજ તેમ ૬
 વિમળ પ્રવાહતાયું ખરે, વર્ણન કરું ન જાય;
 અવર વસ્તુની જીપમા, એને કેમ અપાય ? ૭
 સત્તા ભરી ભરિ સુજન ત્યાં, મિત અતિથય હરખાય;
 પરસીવલના પ્રેમથી, અહર નિશા ગુણ ગાય. ૮

સરવે ખાતું.

જમીનનું માપ, અને તેની અવરથા કરવા માટે. દરેક જગો
 એ સરવે ખાતાંની જરૂર છે; એમ જાણી મહેરમાન ઈંએચ૦ પ
 રસીવલ સાહેબે, મુંબઈ ગવર્નમેન્ટ સરકારમાં રીપોર્ટ કર્યો. આ સં
 રથાનમાં સરવે ખાતું સહ કરવા મહેરમાન ઈં. આર. ફરનાન્ડિ-

સે સાહેબને ખોલાવ્યા, અને તેઓએ પોતાના ઓહદા ઉપર હાજર થઈ, એ ખાતું વખાણવા લાયક રીતે ચલાવવા માંડ્યું.

પ્રથમ દુરખીનથી કામ કરી જાણનાર સરવૈયરોની મારફત ગોળ માપણી કરાવી લેઈ, પછીથી દરેક ગામવાર ઘટના મોજબુદીદારોને નીમી. તેઓની પાસે શંકુ માપણી કરાવી.

તે તે ગામોમાં મુળ ગરાશીઆ યાને દરબારશીના બાગદારો હતા, તેવા ગામોની સરવૈ કરવાનું કામ પ્રથમથી કરવામાં આપ્યું. કારણ કે સેન્ટ્રલમેન્ટ ઓફીસર સાહેબ પાસે એવા ગરાશીઆઓના ગરાસ સંબંધી કામની તપાસ ચાલતી હતી.

મોજબુદીદારો તે કામ કરે તે દરરોજ એક કાચી બુક પર લખી, તે ઉપરથી કાચા નકશા તૈયાર કરે છે, અને હર સાલ ઓમાસાની મોશમમાં તમામ મોજબુદીદાર વિગેરે સરવૈ ખાતાના નેકરો બાબતગર મુકામે ઓફીસમાં એકઠા થઈ, તે સાદા નકશા ઉપરથી એક સરીતે પાકા નકશા બનાવી તૈયાર કરે, એવા પાકા નકશા ઉપરથી દરેક ગામવાર, તથા એતરના નંબરવાર, રંગીન નકશા બનાવી, તેની એક એક નકલ દરબારશીની હજીરમાં મોકલી દે છે, કે જેથી કોઈ પણ જગોએ જમીન સંબંધી તકરારનો ફેસલો આપતાં. ઉપર લખેલા નકશામાંથી નંબરવાર માપ સાચેના આંકડાઓ મળી આવે.

દરેક એતરની માપણી થયા બાદ, શેઠા વિગેરે જરૂર જણાય, તે જમોએ મજબૂત ખાસુ (ખાંબો) નંખાવેલા છે. કે જેથી એ એતરની તમામ હદ જણાઈ આવે. અને એવાં નિશાનો વરસાદથી ધોવાઈ, કે બોરાઈ પાસુ ન જાય.

મૂળ ગરાશીઆઓની જમીનનાં જુદાં વડો બનાવી, તેના નકશા સાથે તેની એક એક નકલ એજનસીની પ્રધાન ડોઈ બાને રા-
જ્ય સ્થાનિક ડોઈમાં મોકલવામાં આવે છે. કે કોઈ પણ મૂળ ગરાશી
આની જમીન સંબંધીની કંઈ તકવાર પડતાં, તેના માપ વિગેરે બા-
બતમાં ફરી વારે હરકત આવે નહીં.

એવાં તૈયાર થએલાં પત્રકોની નકલ કોઈ મૂળ ગરાશીયા તરફ
થી માંગવામાં આવે, તો તેને પણ નામદાર દરબારશી તરફથી આપ
વામાં આવે છે.

મોજણીદારો, અને સરવૈયારોના કામની દેખરેખને માટે
જોડા પગારથી કેટલાએક નીમતાનદારો રાખવામાં આવેલા છે. કે
એમો મોજણીદાર વિગેરેએ કરેલું કામ મરજી મુજબ ફરિયા માગી
તેના ખરા જોડા વિશે ચોકચી કરી પોતાની ખાતરી જણાવે.

આ ખાતાંનો તમામ અખિતવાર અત્રેના રેવિન્યુ સરવૈ સુપરિ
ટેન્ડેન્ટ મેહેરબાન ટી૦ આર૦ ફરનાડીસ સાહેબના તાબામાં છે,
અને તેઓ નામદાર દરબારશીના હજુર હુકમ મુજબ કામ ચલાવે છે.

આ રેવિન્યુ સરવૈ ખાતાં પાછળ સંવત ૧૯૩૨ના વર્ષમાં દર
બારશીને લગભગ રૂપિયા (૩૮૦૮૩) આડવીશ હજાર, ત્રાશીના
વાણિક ખર્ચ થયો હતો, અને તે સીવાય આજમ વસુલાતી અધિકા
રી સાહેબની દેખ રેખ તીચે કામ કરનાર ખાતરી મોજણીદારોના
એજ વર્ષમાં રૂપિયા (૧૦૦૨૮) દસ હજાર, અઠ્ઠાવીશનો ખર્ચ થયો
હતો,

સરવૈ ખાતાથી શું શું કાપતા થાયછે, અને તે ન હોવાથી કેટ
લું નુકસાન થાયછે. તે, તથા મેં કરનાનિહસ સાહેબ સરખા આજા
ક, અને પ્રમાણીક અમલદારની એવા કામમાં કેટલી જરૂરછે, એ
વિગેરે હરકત આનીયેની કવિતાથી જણાશે.

દોહરા.

નથી જમિન માપીજ જ્યાં, ત્યાં બીધોટિ ન થાય;
કદિ અટકળથી જો કરે, તો ભરતાં ભૂજાય ૧
૧ રેહ પડે જન રાંકને, સખળાં ને સુખ થાય;
કાવિજ જાએ કાંસિઆ, એ જોટો અન્યાય ૨
શેઠ કારણુ સર્વથા, તુરત થાય તકરાર;
કલેશ કુસંપ વધે બહો, વઢતાં વારમવાર. ૩

છંદો.

ધો કુસંપે દામ, કશું શુભ કામ ન સુજે;
જામ જામ થાએ જોર, તેમ જાજેરા જુએ
જો જાદવનું કુળ, કુસંપયિ કાળે ખાણું
વળી હિંદુનું રાજ, અવરને એમજ ૨ લાધ્યું
ખાહુ કલેશ કુસંપ થકી થશે; અધિપતિ! એમજ જાણિને
ઠક મટાડવા નિજ મુજકથી, કસબી કમર તાણિને ૪

ઓપાર્શ્વ

વિનાકારજો વાધે વેર, પડતા વાંધા વેરે વેર;

વળિ વાવતાં વાંચો પડે, મૂઝી વાવણિયાં જેઠી થડે;
કરિ કજીએ કરિયાદી યાય, તજી કામને ૩ ઘોઘા ખાય;
પછી વાવણી પાછળ પડે. નાવે નીપજ ને તેરડે.

દોહરો.

એ આદિક ઊપદ્રવો, દશથિ કરવા દૂર;
મોજણિની આ મુલકમાં, જાણો ખૂબ જરૂર. ૧

સોરઠો.

યત્રા કાયદા નેહ, મોજણિથી આ મુલકમાં;
કહું વિસ્તારી તેહ, હું જાણું છું જોડલા. ૨

છપ્પો

સંખ્યા સકળ જાણાય, જમિનની જેથી પહેલી;
પરત બંધી પરમાણુ, યાય વળિ તેથી વેલી;
આડ ખીડ કે ઉજડ, જમિનના ગૂણુ જાણાએ;
ઊપદ્રવો આકાર, ગણતરી તુરત ગણાએ;
વળિ આમાદીમાં અનિજછે, સદાય અપ સરવે તણો
કલ્યાદિક જનહિત કામમાં; છે ઊપયોગ અતી બણો.

સોરઠો

નકશાથી નિજદેશ, વળિ સહુ હદ વરતાવછે;
જાણો જરૂર હમેશ, માટે મોજણિ કામની. ૧

(૫૧)

કવિત (મનહર)

જામાબુ સંસ્થાન માત, ધટે ધણું પ્રસિવત
રથાબુ આતું સરવેતું, રનેહ તેં તો ધરીને;
ઝોરીશંકરની સાથ, વિવેકથી કરી વાત;
ગામળદાશનો મત, પૂછતો તે કરીને;
એકમત કરી કરી, બખી સરકાર માંહિ;
લાબ્યો કરના નિડસની, માગણી તો કરીને;
અનાબુ એ કામ, ગામ ગામ રાખી કાઠકુન;
પ્રથમ માપણી ગોળ, કરી બરી બરીને.

હોહરા.

કરિ કરનાનિડસ સીમમાં, કરે કોડથી કામ,
રનેહ બતાવે સર્વને, ગુણવંત ગામોગામ;
નિશ્ચ દિન નિજ હોદા તાણું, કરેજ કાજ હમિશ;
નીતિ નિપુણતા અતિચણી, લાભ ન રાખે કિશ. ૨
આગ પ્રજાના મેળની, સરળ કરે શુભ ગમ;
કિરોમ કરનાનિડસના, ગાએ ગુણ મળિ ગામ ૩
બુદ્ધિ પુકમ સદ ગુણ સદન, દીલમાં દયા અપાર;
સુખ હિમખવે સર્વને, આણે એ સંદાર. ૪
કોથ કરીને કામું, વદે ન કડવું ગણ;
સદાય શાન્ત સ્વભાવ છ, અતિ દિનજન સુખદાય. ૫

દવા ખાનાં.

બાવનગર સંસ્થાનમાં કેટલાએક દેશી વેદ્ધા શારિર, કે વેદ્ધક વિદ્યાના સંપૂર્ણ જ્ઞાન શિવાય, માટા વેદ્ધ વનો ફાંકો માત્ર ધરાવી, બાવનગરમાં કે ઘર આગળ ઔષધિની દુકાનો માંડી બેઠેલા. દરદી લોકોના દરદને તેઓ જાણ્યા વિના ઔષધ આપતા, અને તેથી ડોઝ વખત દરદીઓને ઉત્તરી વધારે હરકત થતી.

એક વેદ્ધો ઉપર દરદિ લોકોનો ભરસો આવતો નથી, અને તેથી જિઆરા રોગ મૃત્ત મનુષ્યોની પુરી હેગનમતી થતી.

મહેરખાન ઈંડ એચંડ પરસીવલ સાહેબે ઉપરની બાવનગરમાં પોતાનું પુરું લક્ષ આપી, તેને માટે યોગ્ય ઇલાજો કામે લગાડવા સર કર્યા.

ત્રયમ બાવનગર શહેરમાં એક મજબૂત ડિસ્પેન્સરી, માને દવા આનું દરબારથી તરફથી ઉઠાડ્યું. અને તેમાં તમામ જ્ઞાતના રોગી માણુસોને માટે મફત દવા આપવાનો કરાવ કર્યો.

આ દવાખાનામાં ધણું કરીને તમામ જ્ઞાતની વિલાયતી દવા વાપરવામાં આવે છે, અને તેના ઉપરી અધિકારી વિદ્વાન ડાક્ટર બરતોરજી મહેશમજી એલં એમને નીમવામાં આવ્યા છે.

જે દેશી વેદ્ધો કે ઇચેજી ડાક્ટરો પૈસા લઈ દવા આપે છે, તે માંગા ડોલક, વખતે દગાઓર હોય છે. દરદિ લોકોને પૈસાની લાલચથી તેઓ જલદી, અને જોઈએ તેવા આરામ કરતા નથી, અને

તેથી તે ગરીબ બિચારાં દરદીઓ બહુ જ સીંચાયા છતાં, તેઓના ફાં
સામાંથી છુટી શકતાં નથી.

ઉપર લખેલાં દરબારી દવાખાનામાં કેટલાંએક નિરવારસ જેવા
અત્યંત બિમાર માણસોને ત્યાંજ ગાંધી મહાવજ્રલ કરવામાં આવે
છે, તેઓને ઓગાંધી પોષાકી દરબારશી તરફથી મળે છે, અને તેઓ
ની હર વખત સંભાળ રાખવાને માટે તેમાં કેટલાંએક માણસો પણ
નીમલાં છે.

આ ડિરપેન્સરી સીંચાય મહુલા, કુંડલા, તળાવ, શીલિર, બી
ગેરે મુખ્ય મુખ્ય પેટા મંદાલોમાં પણ દરબારશી તરફથી દવાખાનાં
ઉધાડવામાં આવેલાં છે, અને તેમાં તમામ લોકોને મફત દવા આપવામાં આવે છે.

કેટલાંએક પાણી માણસો કાલ વખત ખીજાં માણસને ઝેર આપવાની મારી નાંખે છે. ત્યારે તેઓની ચોક્કસ તપાસને માટે આવાં દવાખાનાંની પૂરી જરૂર છે.

દવાખાનાંના ડાક્ટરો રસાયન શાસ્ત્રની, અને કેટલાંએક હિપ
મેગી યંત્રોની મદદથી, શરીરમાં પ્રસાર થયેલાં ઝેરને નિરાણું કરી
નોકાઈ શકે છે. તેથી એ મુન્ડા જેવાં થયેલા છે કે નહીં, તે માનવા
ને પડકું કારણ મળી આવે છે, માટે આ દવાખાનાં પોલીસને પણ
હિપમેગી છે.

બાવનગર સંસ્થાનમાં તમામ દવાખાનાંમાં વપરાણું ઔષધ,
તેના ઉપરી ડાક્ટરો વિભેરેના પગારના મળી સંવત ૧૯૩૨ના વર્ષ

માં દરબારશ્રીને લગ બગ રૂપીઆ (૨૨૮૭૭) બાવીશ હજાર, આઠશ્રી
સીતોતેરનો વાર્ષિક અર્ચ થએલો હતો.

દવાઆનાંથી થતા બાબ વિશે, તથા તેની જરૂર વિશે, અને
તે નહીં હોવાથી થતાં નુકસાન વિશે ફેરવીએક ફરીકત આ નીચે ક
વિતા રૂપ વર્ણન કરવામાં આવશે.

જુજંગી હંદ.

પિડા મામતા દશિને પાળવાને,
મહા રાગ તે મૂળથી ટાળવાને;
દવા દાન દવા દિલે સેા વિચારે
જનો દહિને દર્દમાંથી જિગારે. ૧
ગુઓ દેશ મધ્યે જનો દુઃખ પામે,
કુડા બ્યાધિની વેદના ક્યાં વિરામે ?;
બડી વેલસાળા વિવેકે વધારે;
જનો દહિને દર્દમાંથી જિગારે. ૨
હમેશાં હજારે દુખી લોક દેખી.
બપા સર્વની ચિત્તમાં તુલ્ય લેખી
દુખી જોમ તેને દિવે દુખ ધારે.
જનો દહિને દર્દમાંથી જિગારે. ૩
કડા દેવ રામે દવા દાન માટે.
ગમે અન્યતા જીવને જીવ સારે;
ચાગુ બની સદા તેને મુતારે.

(૫૧)

જનો દહિને દર્દમાંથી ઊગારો. ૪
 વચે રાગ તો ભાગ એકે ન ભાવે;
 નહીં દ્રવ્ય આતુ કચે કામ આપે;
 મરીરે સુખી સુખ ભણો હજારો;
 જનો દહિને દર્દમાંથી ઊગારો. ૫
 ખરે આપણો રાખતાં શુદ્ધ સારાં;
 વિદ્યા જેથિ પામે ન રાગી વિચારાં
 દયા દાન એ સર્વથી ધર્મ સારો
 જનો દહિને દર્દમાંથી ઊગારો. ૬
 તહીં હોય પેસો કદી પાસ નેને;
 તથાગી હશે તંદુરસ્તીજ તેને;
 ગણો સર્વથી તે ખરો સુખિયારો;
 જનો દહિને દર્દમાંથી ઊગારો. ૭
 ધનાઢયો ! તમે સૌ ખરો ધર્મ ભણો
 દુખી દીન દુખી દયા દીલ આણો;
 નહીં વાત આ ચિત્તમાંથી વિસારો,
 જનો દહિને દર્દમાંથી ઊગારો. ૮

હોહારો.

આપણે શાળાની જનો !, ભણો જરૂર હમિય;
 એથી અતિ સુખ જીવજે, સંશય સમજ ન મેલ. ૯
 જે સંજના સંજમાં, પ્રભ પામ્યે કમેય;

તો તેથી તે બૂપતી, વધે ન કાંતિ વિશ્વ;
 નરેંદ્ર પદને તો નકા, ઘટે અહર નિશ એમ;
 તમામ ચિત ચિંતા તણ, યાવ સુખી જન જેમ. ૧૧
 રાજદ્રવ્ય સાર્થક થશે, કરતાં આવાં કાજ,
 ખરો પુણ્યનો માર્ગ જન !, એ પણ સમજો આજ. ૧૨
 જ્યાં વેદક શાળા નથી, ત્યાં દુષ્ક અપરમપાર,
 રોગી જન રમણી મરે, ખરે યાવ તે ખવાર. ૧૩
 આધિ વિદ્યારણુ વેદની, અવરય અનિશ્ચય જાણુ;
 દરદીતણાં દયા પરી, જે રાખે પ્રિય પ્રાણુ;
 સદા સુજન પરસીવલે, કરિને આવાં કામ;
 દશ દિશ યશ દર્શિત ક્યો, તમામ કામકામ. ૧૪

મ્યુનિસિપાલિટી,

મહેરબાન ઈંદ્ર એચંદ્ર પરસીવલ સાહેબે ખીતીં ખાતાએ
 ની જેમ ધરતીં વ્યવસ્થા કરી, તેમ તેનીજ સાથે તેઓએ શહેર સુ-
 ધરાઈ માને મ્યુનિસિપાલિટીનું કામ પણ સ્થાપન કર્યું. એ ખાતામાં
 જોઈતી દુષ્ક રૂપને માટે ગુમ્બાર, સેક્રેટરી, ચેરમેન, વીગેરે અ-
 મલકારો નીમી, તે કામને સારા પાયા ઉપર આણ્યું.

શહેરના સરીયામ રસ્તાઓ ઉપર મજબૂત સડકો બાંધી તેના
 ઉપર શિખાળાની, અને હુનાળાની બાશમમાં દિવસમાં બે વખત
 પાણીનો છંટકાવ કરવો સરૂં ક્યો.

આનાથી ગતિયોમાં પોતે જાતે જઈ, ગરીબ લોકોને કેટલીએક અડ અડ
ચણા હતી તે દુર કરી.

કેકાણે કેકાણે રાત્રિના વખતમાં ઘીના મૂકવાનો કરાવ ક્યો. તે એવી
રીતે કે, એક જગ્યાએથી દિવાના પ્રકાશની હદ નજીક જતાં દરમિયા
ના, ખીજા દિવાનો પ્રકાશ રરતે ચાલતા લોકોના ઉપયોગમાં આવે.

જાહેર રસ્તાઓ દર રોજ વાળીને સાફ રાખતા માંડ્યા, કચ
રા પૂંજી ત્રિગેરને માટે ચકલે ચકલે લાકડાંની પેટીયો બનાવી રખા
વી, તેમજ ગંદકીવાળું પાણી નાંખવાને માટે ભિંવમાં ખાડા ખોદ
વી તે ઉપર જાળી વાળાં ઢાંકણાં કરાવ્યાં; અને એવા કુવા પણ કચ
રા પેટીની સાથે ગલીએ ગલીએ કરાવ્યા.

લોકોની કુદરતી હાજતોને માટે તેઓએ પાવખાનાં તથા પે
શાખની કાટડીઓ કરાવી, અને તેને એક દિવસમાં બે વખત સાફ
થવા સાફ પુરતી સંભાળ રખાવી.

ઉપર મુજબ ગોઠવણ કરી, ત્રણ માસની મુદત સુધી મહેર
બાન ડી. આર. કરનાન્ડસ સાહેબ વિગેરે સહ અહરથોને સામ્રાજ
રાખી. પોતે જાતે ચેરમેનનું કામ કર્યું. અને ત્યારબાદ એ કામ કેમ
અજાણનું. એ વિશે ધટતી કાળજીથી ખીજા અમલદારોને તેમણે
પુરતી રીતે વાકેફગાર કર્યા.

આ ખાતું નીકળવાથી કેટલીએક પડીગએલી ઇમારતોને
કરીથી ચણાવતાં, અમર તેમાં ફેરફાર કરતાં, તેના પાયા વિગેરે અ
જન, સહ સંબંધીને વારંવાર તકરારો બિટવી, તે તદ્દન બંધ થઈ,

કુટુંબ કે આ માતાનું કૃત્રી કામ પણ અણખવા પાડેલી મગારતને તેમાં ફેફાર થવા અવલ તેની મૂળ સ્થિતિનો નશ્તો કરી એવામાં આવે છે.

આવનગર શહેરમાં પ્રથમ કોઈ જગોએ આગ લાગતી ત્યારે તે આગ બંધ પડવાને માટે બાપર જોઈતાં સાધનો નહિ હતાં. પણ હાલમાં એવા વખતને માટે શહેરની મુખ્ય મુખ્ય જગોએ કુટુંબ બંધા શાખવામાં આવેલા છે. કે કોઈપણ જગોએ આગ લાગતાના અપર મળતાં તે ગંવાનો ઘરનો ઉપયોગ કરી, પોલીસ અને મ્યુનિસિપલિટી મળી આગ જલદીથી બંધ પાડે.

શહેરમાંથી બહાર પરાંમાં કે વડવામાં જવાને માટે ડાકમાં કે બાપર મોટા ઘરવાળા અને ગણ નહાની ખારિયે શિવાય કદી જ પિંછાકુંડ જગો નહિ હતી. અને તેથી લોકોને આવવા જવાની વાત ખતમાં બહુજ હરકત પડતી. જરૂરી કામ પ્રસંગે કોઈને તાકાલથી જવું આવવું હોય, તો તેઓ પણ ઉપરની જગોએથી જતાં આવતાં, આમ થવાથી આલવું વધારે પડતું અને વખત ઘણો લાગતો.

ઉપરની હરકત દૂર થવા માટે મેહેરખાન સાહેબ માસુફે ગડમાં જ્યાં જ્યાં જરૂર જણાયું ત્યાં ત્યાં નવી ખાડીઓ પડાવી, તેમજ શહેરના ખાનગી બાગોમાં પણ કેટલાએક નવા રસ્તાઓ કરાવ્યા. કે તેથી લોકોને એક જગોએથી બીજી જગોએ જવા આવવાનું પણ જ મુજબ થયું.

કેટલાએક જાહેર રસ્તાઓ ઉપર સડકની બન્ને બાજુએ

ચુદી ચુદી જોઈમાં જોડો રાખીયા, અને તેને મુ જોઈમાં કોડ કરાવ્યા.

ચુદ ભાવનગર શહેરમાં ઉપર મુજબ મુનિસિપાલિટીની ગોઠવણ થયા બાદઃ ક્રમે કરીને તેઓએ મહુવા, કુંડલા, લીલિયા, ઉમરાળા, તોરણ, ગડડા, શીષોર, અને તજાળની ગેરે પેટા મહાલોના પત્ર એ આપું હાથે કરી યોગ્ય પ્રકારે કામ ચલાવવા માંડ્યું.

સંવત ૧૯૩૨ ની સાલમાં આ આતાની રૂપીઆ (૨૭૫૨૩) સત્તાવીશ હજારઃ નવશે, તેવીઃ ની ઉપજ આવી હતી અને એક વર્ષમાં રૂપીઆ (૪૫૭૫૧) પીસતાવીશ હજાર, સાતસે એકાદના અર્થ થયો હતો.

ઉપર લખેલી ઉપજ ભાવનગર તથા તજાળની તરી અને મહારાજી જગતમાં મુજારાની અમુક રકમ લેવામાં આવે છે તેવી થાય છે. બાકીના સાત મહાલોમાં એ આવનવેળાના અર્થ દરમારથી તરફથી પુરો પાડવામાં આવે છે.

આ આતાંની કોલેજ જેવા ભવાનક રાજીનો ધરારો થયો. હવામાં મુજારો થયો, અને લોકોની તનદુસતીને દરેક કાતાર લગતરિક ઉપદ્રવો જાણિ પામ્યા, શહેરની શાળામાં પણ દીવસે દીવસ વચારો થયો, અને હાલ એ આપું સારા પાયા ઉપર આવે છે.

દોહરો.

મુજબ મુજબ મુજબ મુજબ, અવર ન એ સમ એક;

મહા ભવાનક જાણિ પણ, તેવી મુવિરો છે.

રવાસો રવાસ થતાં મળે, રવચ્છ હવા જો સાર; ૨
 રક્ત રોપ તનમાં નહી, તેથી થાય લગાર. ૨
 વિવિધ વિચક્ષાણુ વેદ જન, આપે એ ઉપદેશ;
 "રવચ્છ હવા શોષણુ કરે, તો સુખ હશે હમેશ". ૩
 વિષમ બ્યાવિ પીડિત જનો!, રવચ્છ હવા જો ખાય;
 રવદય વખતમાં સર્વથા, શરિરે સાજો થાય. ૪
 સદા શરિર કસરત કરે, ફરે હવામાં જેહ;
 રહ દુખી નહિ દોખશે, સદેવ મુખિયો તેહ. ૫
 શરિરે સુખતો સુખ સદા, દુખથી દુઃખ ગણાય;
 બહુ ધન મનમાં રાગિને, જોતાં બર્ધ જણાય. ૬
 વિવિધ કદી વેળવ હશે, પૂત્ર પૌત્ર ધર દાર;
 પણ રાગી જન જાણશે, દુખ મય સૌ સંસાર. ૭
 તન સુવરે મન સુવરશે, વચશે નીતિ અપાર;
 જરૂર હવાની જગતમાં, જન જાણો આવાર. ૮
 (તેમજ) અટકે હમારત તદા, બહુ નુકશાનજ થાય;
 મિસ્ત્રી કડિયા મગ્ગુરનાં, બેઠાં રાજ બરાય. ૯
 જગિ માશમ વરસાદની, આવે જો કદિ ખાસ;
 ભા બારે પડવાતણો, અતિશય થાય ઉદાસ. ૧૦
 સાક્ષી કારણ સર્વને, કહેવું કહ કહ પેર;
 "અઽવ્યાણુ અમને અતિવચ્છી, મનમાં બ્યાણો મ્હેર."
 નમવું ન્યાયાધિશને, કરવા જમદી ક્રમ;

વાર વધારે ધાયતો, દોઢા બેસે દામ. ૧૨
 વળી વકિલને આપતું, નાણું ધર નિરપાય;
 એ રીતે જન અતિ ધણું, મન મધ્યે મુંઝાય. ૧૩

છંદો.

જ્યારે મન મુંઝાય, અકલ એકે નવ સૂજે;
 વિમળ શાશ્વતી વાત. બુદ્ધિથી તે નવ બૂજે.
 મતી થાય છે મંદ, દિલે દુખ અધિકું આવે;
 નાવે ઊંચ નિરાંત, ભૂખ ભોજન નહિ ભાવે.
 વળિ દુખથી દિશ સૂઝે નહીં, ગભરાએ મન અતિ ધણું;
 છે અનુભવિ તે જન જાણુશે, “દરદી દુખ દરદી તણું.” ૧૪

મનહર છંદ.

હરવાને કષ્ટ સ્પૃષ્ટ હુકમ હજુર થકી,
 દીધો તતકાળ સુચારના અધિકારીને;
 કરવો નકશો ખારિ ખારણાંના ચિન્હ સાથે.
 ખાયા ખુશા આંદ સાથે રાખવો સંભારીને;
 ધાય નહીં કલેશ લેશ હુલાસ હમેશ વધે,
 કપુ કામ આમ એ વિવેકથી વિચારીને;
 પ્રસીદલે પ્રીત ધરી સુગમતા સારી કરી;
 વળી જન રાખ્યાં કેક આગથી ઉગારીને. ૧૫

સોરઠા

અરકાવા આ વાર, વળી વ્યથા વન્દિ તણી;

તુરત કયાં તૈયાર. બહુ બાંબા પાણી તણા. ૧૬
જન હિત કારકે કામ, અવર અનેક તરેહનાં;
ક્રીધાં તુરતે તમામ, સહેર વિશે સુવચાઇનાં. ૧૭
કરતાં કામ તમામ, "જોઈ-ન્ટ ચાઈ" સાથે મળી;
પણ એમાં અભિરામ. સંમત શામજદારનો. ૧૮

દોહરા.

પરસીવલ ! પર દુખ હણણ !, બહુ પરમારથ ક્રીધ;
રે શાણા સરદાર ! તેં, આ જગમાં જશ લીધ. ૧૯
અતિ ક્રીધા ઉપકાર તેં, ગણતાં તે ન ગણાય;
પરસીવલ ગુણ પ્રેમથી, ગામ ગામ ગવાય. ૨૦
પર મુલકોમાં પરવરી, પાળક થયો ધરિ પ્રેમ;
શુઓ જનો ! આ જગતમાં, અતિ યશ મળશે એમ. ૨૧
સહેર સુધારું સ્નેહથી, મનમાં આણી સહેર;
સદૈવ સુખ શાન્તિ કરી, નોતમ લીજા સહેર. ૨૨

જંગલ ખાતું.

ભાવનગર સંસ્થાનમાં પ્રથમ ઝાડખાતની અછત ફત્તી, તેથી
અહેરબાન ઈંડ એચ ૦ પરસીવલ સાહેબે તે વિશે ધટો જાણ-
સ્ત કર્યો.

આ સંસ્થાનમાં જ્યાં જ્યાં જમીન પડતરે અને રસાળ જણા
પ ત્યાં ત્યાં ખનિયનો કરાવ્યાં, અને તેમાં સાગ, આંબા, ફેફા, ના-

પ્રિયેશ, તથા બાવણ વીગેરે પરચુરણ ઉપયોગી બાંહેધર તાલુકામાં
થી એ કામ સારી રીતે આગળ ચલાવ્યું.

પ્રજાટિશનોને માટે સંવત ૧૯૩૨ની સાલ આખર સુધીના
૬૨૮૫ વીધાં જમીન વાવેતર કરવાને સોંપવામાં આવી હતી.

આ સંરચાતમાં ભાવનગર, મહુવા, અંદેરા, ચોરવા, શીલા-
ર, મેકડી, સનેસ, અને રાણીવાડા, એ રીતે આઠ જગ્યાએ વ્યવસ્થા
વ્યવસ્થાં પ્રજાટિશનો કરવામાં આવ્યાં છે. તેમાં ભાણ પાલા શિવાવના
તમામ મળીને, એકદર ૨૦૩૧૧૪ બાંડો સંવત ૧૯૩૨ની સાલ આ
ખર સુધી હવાવ હતાં. અને બાકીના ૧૦૧૯૫૯ નરસરીમાં રોપા
તેવાર હતા.

ઉપર લખેલાં પ્રજાટિશનોના ઘણા ભાગને માટી માટી નરિયે
માંથી સારણો વાળી પાણી પાવામાં આવે છે. તથા કેટલાએક ભાગ
માં કુત્રા ગંભીરી. રેટ અને ઢોશ વતી પાણી પાય છે.

કેટલાંએક પ્રજાટિશનોમાં બગરાં વીગેરે કંદ મૂળ, તથા માક
ભાણ પાય વાવવામાં આવે છે, મહુવા વીગેરેના પ્રજાટિશનોમાંયા
માંના વેચાણની હરસાલ દરખાસ્તીને માટી રકમ ઉપજે છે, ખંડ
હાલ ખરચના પ્રમાણમાં પેદાશ ઘણીજ ઓછી છે.

મહુવાના પ્રજાટિશનમાં રોપવા સાર સંવત ૧૯૩૨ના વર્ષમાં
(૧૦૦૦૦૦) એક લાખ નાળીએર મંગાવી નરસરીમાં તાંમિત્તાં હતાં,
તે પૈકી (૭૬૩૪૫) છોતેર હજાર, ત્રણેય આબીમ, નાળીએર, કાંઈ ના
કુળનાં તેને પ્રજાટિશનમાં રોપવામાં આવ્યાં હતાં. અને કે બાકી હતા.

કે સારી સ્થિતિમાં છે. આ શીવાય એ પ્લાટિશનમાં (૧૪૫૦૦૦) એક લાખ, પેસતાળીશ હજાર, કેળો કુગેલી છે. સહુથી સરસ પ્લાટિશન આ છે, અને તેમાં હાલ ખીજાં (૧૦૦૦૦૦) એક લાખ નાળી-એરો મંગાવી વાવવામાં આવેલાં છે.

આ ખાતાં પાછળ સંવત ૧૯૩૨ના વર્ષમાં બાવનગર દરબાર શ્રીને લગભગ રૂપિયા (૮૦૮૫૭) એ શી હજાર, આઠશી, સતાવન ના, વાર્ષિક ખર્ચ થયો હતો.

જ્યાં ગ્રાડ પાનની વધારે બરતો હોય છે ત્યાં હવા સ્વચ્છ અને શુષ્કાકારી હોય છે, વળી ગરમીના દિવસોમાં લોકોને આશા એશ લેવાને તે એક મનજીવન સાધન છે. અને તડકાના બગલા મુસાફરને એથી વિસાંઝા મળે છે, દુકામાં ગ્રાડ પાનથી કુદરતી દેખાવનો વધારો થાય છે, અને સૃષ્ટિની ખૂબી સોંદર્યતા પણ એથીજ જાણવામાં આવે છે.

દોહરા.

ગ્રાડ પાન ભરપૂરથી, શોભે દેશ વિશેષ;
 માટે અતિશય એહની. જાણે જરૂર હમેશ. ૧
 મન રંજન વનમાં સદા, વસે પક્ષિ બહુ વાસ;
 જેના સ્વર મધુરે કરી. ઉપજે ચિંત ઉલ્લાસ ૨
 વિનિષ્ઠ વનરૂપિની મળે, રૂઝ કુત સ્વચ્છ સદાય;
 સ્વાદુ મીઠુ રૂઝ જન સહુ, ખીત કરીને ખાય. ૩
 મંદ સૂંઝાની મુક્ત જાણ, શીતળ વાવ વાવે;

શોક હહન મન ત્યાં જતાં, શીઘ્ર શાન્ત થઈ જાય. ૪
 શુક સ્વર ત્યાં આવજે શુભી, સત્તાય ચિત્ત હરખાય;
 ઇશ્વર કૃતિ અદ્ભૂત પણ. ૨ ! જન ત્યાંજ જાણાય. ૫
 ચિત્ત વિચિત્રજ પદ્ધિયો, વનમાં હોય હમેશ;
 ને નિજ કાર્ય કર્યા કરે, કદી ન ધરતાં કલેશ. ૬
 વિલોકશે વન વૃક્ષશે. લક્ષ રાખિ જન નેહ;
 પ્રભુ ગતિ ગહન પિછાણિને, અફત ધરશે એહ. ૭
 “રજમાંથી પ્રભુ ગજ કરે”, તે ત્યાં તુરત જણાય;
 કિંચિત્ત બીજયિ કારમું જાડ પહાડ સમ થાય. ૮
 વિશંબર પ્રભુ વિશ્વના. પોષણ કારક જાણ;
 વનવાસી અગ મૃગ થઈ. અનુભવમાં જન ! આણ. ૯
 જાવનગરના રાજમા. કીધા બાગ અધાગ;
 જેમાં આંખા. કેળ. શુભ, નાજિએર. ને સાગ. ૧૦
 કારણ તેનું જાણુજ્યો. પરસીવલ પરમાણુ;
 ને ડાહ્યો દરિયાવ દિન, સર્જન તથા સુખાણુ. ૧૧

આબાદી ખાતું.

જાવનગર સંસ્થાનમાં હરેક રીતે આબાદી થવાના દેવુથી જ
 હિરખાન ઈંડ એચ. પરસીવલ સાહેબે આબાદી ખાતું રચાવન
 કર્યું. અને તેને દિનપ્રતિદિન સુધારવા વધારવા માટે પડકાર બંદો
 બસત કર્યો—

આ આ તાની, તમામ કોમરેખા અનેના આજુબુ વસુનેતી
અનિદારી સુલેખતા તાબામાં સાંપેલા છે. અને તેઓની નેક નિષ્ઠા
નાચે હાજર એ આજુ કોમરેખા તેની સુધરેલી સ્થિતિમાં આવે છે.

સાર્વજનિક લાભોપયોગને માટે તેઓએ કેટલા એક નવા કુવા
કરાવ્યા. કેટલાએકને છાણોદાર કર્યા. કેટલીએક નવી વાવો
ગતી. તેમજ કેટલાએક તળાવો પણ નવાં ગળાવ્યાં. આ શિવાય
એતીવાડીના ઉપયોગને માટે પણ જ્યાં જ્યાં કુવાઓ દેખાતાં હતાં
રક્તી નવા ગળાવી તેને મજબુત રીતે બંધાવ્યા.

સંવત ૧૯૨૧ થી ૧૯૩૨ થીતીમાં નવી ખાતા બંધી, બતાં ૬૭
મીવાન આ સંસ્થાનમાં એક ઉપયોગી કામને માટે કુલ (૪૮૦) આ
રશે. એટલી, કુવા નવા ગળાવ્યા અને બંધાવ્યા.

સંવત ૧૯૨૨ ની સાલમાં એતીવાડીના કામને માટે (૨૫૩)
બશે તેપન કુવા નવા કરાવ્યા. (૪૩) તેતાલીશ જુના હતા તે બંધા
વા. અને એક સારણ વળાતી, તેમજ સાર્વજનિક ઉપયોગને માટે
પણ (૨૦) વીંશ કુવા. (૧૬) સોળ વાવો. અને (૩૪) ચોતીશ તળા
વો નવાં કરાવ્યાં. તથા કેટલાએકને રીપેર કર્યાં.

આ શિવાય કેટલાએક મહાલો નચકની માટી તરિયોમાંથી
સારણો વળાતી એતીવાડીના કામમાં લીધેલી છે, તેથી એતરામાં
ધણેજ સાચે પાક ઉગરે છે. અને વરવીની આબાદી રહે છે.

કુશાળના દિવસોમાં, કુવા, વાવો, અને તળાવો. વિગેરે એતી
વાડીના કામમાં બહુજ ઉપયોગી થઈ પડે છે. અને આજુબુ

આનું તે આનું નામ. અને સોડીની આગાદી હમ્મજના આગા
સ હોયનું આ ખરેખરે કર્તવ્ય કર્યું છે. માટે હરેક ગીતે દેશમાં મ
અન્યત્ર જગ્યાશર્થી લીધાવાં, કે નથી તે વાંચન પડે, રેવદશિયોને પુર
પુર હિતોગમાં આવે.

આવનગના સમયને આગાદી આતાં પાછળ સંવત ૧૯૩૨ના
જામાં નવમી ૩૧ીઆ (૧૨૨૨૦૦) એક લાખ આવીશ હાલતેના
જા સીત આગ્ય થયો હતો. અને તે પેદિયાં સંવત ૧૯૨૨થી ૧૯૩૨
જામાં ૩૧ીઆ (૨૨૨૯૬૭) એ લાખ આવી હાલતે. નવમી સુનાલી
સેના આગ્ય થયેલા હતા.

આપણા દેશને આગાદ-કાવાની હાલ પૂરેપૂરી જરૂર છે. દેશી
વિદ્યુત આલણ હોવાથી તેમજ ચોતાના ધંધાનું વાણ્યજ આગ્ય
નવમી થયો છે. અને તેને લીધે હમણાં તેમજ બાણ્ય કરીને કરવાર
રહે છે. એલ્યુમિનમીતિને પ્રાપ્ત થએલા આપણો આ આર્ય દેશ
હાલ કેવળ ધરાશયી થએલા છે, પૂર્વના વેળવોની હાલ નિશાનીઓ
માત્ર રહેલી છે, અને સોડી કંગાળ હાલતમાં આવી પડ્યા છે. દેશી
મરીગરીનું તો નામજર ડુબ્યું, જ્યાં જોઈએ ત્યાં વિલાયતીજ, આ
વા આરીક વખતે જો દેશી રાજઓ, કે દ્રવ્યાદય ગ્રહસ્થો કંઈ પણ
વિચાર નહિ કરે, તો પછી આગળ કેવો વખત આવશે, તેનું વર્ણન
કરવું અશક્ય છે. માટે હવે જમણી પ્રયત્ન કરો, અને સ્વદેશાજિ
માની થાઓ.

(૬૮)

દોહરો.

કૃપી સુખરવા કારણે, કરે કૃપ ને નહેર;
તેથી આન કૃળ ઓપધા, પાકે બહુ બહુ પેર. ૧

ભુજંગી છંદ.

પુરા પ્રેમથી સૌ પ્રભુ પાળવાને,
ઉપાયો કરે સદા સંભાળવાને;
હમેશાં અરૂં સૂચ તેથી જાણાય,
હથે વસ્તિ આપ્યાદ તો લાભ થાય. ૧
વધારે કળા શિલ્પની શિષ્ સારી,
સુખી થાય તેથી પ્રભુ સૌ ગિઆરી;
અરે તે યકી દેશિનું દુઃખ જાણે,
હથે વસ્તિ આપ્યાદ તો લાભ થાય. ૨
કુવા વાવ નહેરે નથી સૌ ગળાવે,
૧ સુવાક્યો સદા દેશિને સંભળાવે;
યશી આજસૂ તો પછી સર્વ જાણે,
હથે વસ્તિ આપ્યાદ તો લાભ થાય. ૩
હમેશાં દિલે એવું સદર્મ માટે,
પછી બોધ માટે વિવેકે વિમાટે;
કુસંપે જનો આતથી જોડે આથે,

૧. સારો બાપ. સારો ઉપદેશ.

હશે વસિત આખાદ તો માબ યાચે. ૪
 ગુઓ પૃથિવ છે કામદુખા સરીખી.
 તમે આજસે કાં બરે પેટ બીખી ?
 સુધારે હવે ખેતિનું કામ ખાંતે.
 કુખી તો ન થાશે પછી કામ વાતે. ૫
 ૧ કાળથી સુધારે કૃષો કર્મ કાડે.
 મહે સંપ સો સર્વથા દેશિ જોડે;
 નહીં તો પછી હાલ બેહાલ થાશે.
 અરે આર્ય લોકો ! ખતા ખૂન ખાશે. ૬
 પદાર્થો બધા ૨ ઉર્જિજોના પિછાણો.
 ન્યવરથા પછી ગુકિતથી સર્વ જાણો;
 ધરે ધૈર્ય ને આ કરે કામ યારે !.
 રિયતી દેશની શિષ્ સર્વ સુધારે. ૭
 ગુઓ પૂર્વજોએ કર્યાં કામ કેવાં ?
 તમે હેંશ ધારી કરે હાલ એવાં;
 બલાં કામમાં હામથી સો ધસોને.
 કૃષી મૂરજો કેડ ખાંતે કસોને. ૮

હોહરા.

પૃથ્વી નામ વસુધરાં, છે વસુધી ભરપૂર;

પણ આશુકે આ દશિને, અપેક્ષા નીમળે ઉર. ૧
 હુનર કરેન દેવ મ કરો. આળસ તણને આલ; ૨
 તેા ત્રિભુવનપતિ આપશે. સદાય મુખનો સાલ ૩
 સંપ કરો તણ મુનના. વિદ્યા ભણો વિશેષ; ૪
 તેા પ્રિય આર્થ જનો ! તમે, કરો ન પામો કરેશ. ૫
 દેશ તજો સદ્ગુણ સજો. ભલો અચળ પ્રભુ એક; ૬
 સદાય ચિત સંપદ કરો. તીર્થી નેક વિવેક. ૭

તરી તથા પુશકી જકાત, અને વેપાર.

મહિરમાન ઈંદ એચર પરસીવલ સાહેબે જેમ આ રાજ્ય
 નાં ખીલાં આતાશિમાં સુધારે કર્યો. તેમજ તેઓએ કરમ પાતે
 જકાત આતાનો પણ પડકો બહામરત કર્યો. અને વેપારને ઉ
 તેજન આપ્યું.

બાવનગર સંસ્થાનમાં ૧ બાવનગર, ૨ મંદુવા, ૩ રાજુલા. ૪
 ડુંગર, ૫ તળાબ, અને ૬ સોંદરાઈ એ રીતે મુખ્ય ૭ બંદરો છે;
 તેઓના નીચે બતાવેલાં જુદાં જુદાં બંદરો સાથે વેપાર આસ છે.

દશરાજ્યનાં બંદરો.

મુજરાતનાં બંદરો.

સા. ૧ કાડીતાર
 ૨ ખંભાત

૩ રત્ન

૪ રામપુર

૫ મંદુવા

૬ રાજુલા

(૭૧)

૩ ગોખા	૧૧ ધાલેરા	૧૯ વલસાડ
૪ બાજુસર	૧૨ નવસારી	૨૦ સોંઢરાષ
૫ કંટારી	૧૩ ખીલીઝારા	૨૧ સુરત
૬ કુંગર	૧૪ ભદ્રચ	૨૨ હાંસોટ
૭ તળાબ	૧૫ ભગવા	૨૩ ઢોલક
૮ તવડી	૧૬ મહુવા	૨૪ દુવારકાં
		૨૫ ખાવળ યાળી

કોકણનાં બંદરો.

૨૬ ધુંખધ	૩૨ તારાપુર	૩૮ માહિમ
૨૭ અગાસી	૩૩ દેણું	૩૯ વસાધ
૨૮ ઉમરગામ	૩૪ દંતુરા	૪૦ ચેતલ
૨૯ ઉમરસાડી	૩૫ પનેવલી	૪૧ વાંસવા
૩૦ કલ્યાણી	૩૬ ભીમરડી	૪૨ ખાણકોટ
૩૧ કારવાડ	૩૭ મનોર	

મદ્રાસનાં બંદરો.

૪૩ કલિકોટ	૪૫ કોચીન	૪૭ નડાણી
૪૪ કુટાની	૪૬ તાંનુર	૪૮ પોતાની
		૪૯ કુષલેડી

સિંધનાં બંદરો.

૫૦ કરાચી	૫૧ કેડી
----------	---------

પર રાજ્યનાં બંદરો.

૧ ગોવા	૭ બસરા	૧૩ લખપત
૨ નોડિઆ	૮ માંડવી	૧૪ શીયાલ બેર
૩ બ્રહ્મપાદ	૯ લંઝા	૧૫ માધવપોર
૪ દમણ	૧૦ વેરાવલ	૧૬ નવું બંદર
૫ દીવ	૧૧ નવી બંદર	૧૭ મરકત
૬ પોર બંદર	૧૨ સલાયા	૧૮ મિરાઇ

જી પર દસા પેલાં બાવનગર સંરથાનનાં છ બંદરોમાં થઇ સંવત ૧૯૩૨ની સાલમાં અનાજ, તેલ, ધીંધ, સુકા બેવો, ખાંડ, સાકર, ગોળ, કપડ, સુતર, કાઠ, ત્રાંબા પીડળનાં પત્રાં, લોઢું તથા સોનું રૂપું અને રોકડ વાગેરે મળી કુળ (૮૫૨૭૪૮૮) પંચાશીલાખ, સતર હજાર, ચારશો અઠ્ઠાશી, રૂપીઆના માલની આમદાની થયેલી, અને એજ સાલમાં રૂઠિ, ઉન, અનાજ, સુતર, વાગેરે બીજો પરચુરણ શામાન મળી કુળ (૧૨૭૪૦૨૬૦) એક કરોડ, સતાવીશલાખ, ચાળીસ હજાર, બસેં સાઠ, રૂપીઆના માલની રવાનગી થયેલી. એ ઉપરથી જણાય છે કે એ સાલમાં આમદાની માલની રકમ બાદ કરતાં રૂપીઆ (૪૨૨૨૭૭૨) બેહિતાળીશ લાખ, બાવીશ હજાર, સાતસેં બેહિતેરના માલની વધારે રવાનગી થઇ હતી.

તરી અને ખુશકી વરકાતની ખાખતમાં ધટવી ગોઠવણ થવાથી

સંવત ૧૯૨૭થી ૧૯૩૨ સુધીનાં પાંચ વર્ષોમાં આમદાની તથા રજા

નગી યજ્ઞેના માલમાં કરોડો રૂપિયાની રકમનો વધારો થયો. અને લોકોને વેપાર રોજગાર કરવાની ઉલટ વધી.

બાવનગરનાં તમામ બંદરોમાં આવતા વિનાયતી કાચના, સાગનાં યંત્રો, જીવતાં જાતવરો, પુસ્તકો, ઇંગ્રેજી દવા, સાહિત્ય લોકોને વાપરવાનો શામાન શાક બાજી વગેરે લીલાં મેવો, ઝાડનાં ફળો, ઇલાદીક શામાનની જગત દરબાર શ્રી તરફથી મારી કરવામાં આવી છે. તેમજ અનાજ, ધી. રૂઢી વગેરે ખુશકી રસ્તે આવતા માલમાં પણ કેટલું એક લેવાયું દરબારશ્રી તરફથી માકુફ થયેલું છે.

આ શીશાય તાહાણની દલાલી, હુંડીની દલાલી, વીમાની દલાલી, વસંતણની દલાલી, દાંડુની દલાલી, પીગણ, વૈતર, કસબ વેચવાનો, પાથડીમાં કસબનાં છેડા નાખવાનો, ઇલાદીક અનેક બાખતોનાં મજતરા અપાતા તે, અને જમીનનાં વેચાણ ઉપરના દરબારી ચોથ વગેરે કેટલાએક દરબારી હક માફ કરવામાં આબ્યા અને કેટલાએક બાણજ આજી કરી નાખવામાં આબ્યા કે જોથી દિવસે તિસે વેપાર રોજગારમાં આબ્યાદી થતી ગઇ.

એક લોકો રૂઢી વેચવા લાવે તેમની પાસેથી વેચાણ લેનાર વેપારી ધરમાદ વગેરે કેટલાએક લાગાનું રૂઢી લેતા, તેમજ તોતમાં પણ વધારે લેતા, તે હરકતથી રૂઢી વેચવા આવનાર એકુઓને મુકત કરવા, તથા રૂઢીમાં રૂજમેજ અથવા દગો નહીં થવા દેવાની દુખરેખ રાખતા સાર, બાવનગર, અને મહુવા, એ બે જગોએ

દરબારશ્રી તરફથી કોંટન ઇન્સ્પેક્ટરો, અને રૂઢિનું બાબતર તોલ
થવા માટે તોલાટ કારકુનો રાખવામાં આવેલા છે. રૂઢિ વેચવા
આવનાર એકઝો પાસેથી વેપારી લોહો લાગાનું રૂઢિ લેતા તેને
પણુ નિયમ કરી આવેલો છે. કોઠુ એક રૂઢિમાં દગો કરીને વેચવા
ના બ્યાનું માલમ પડે. તો તેનો તપાસ થઈ યોગ્ય શિક્ષા કરવામાં
આવે છે, આ પ્રમાણે બંદોબસ્ત થવાથી એ બંને જગોએ
કાઠીયાવાડના ઘણા દુરના ભાગોમાંથી રૂઢિનાં ધોકડાં વેચાવા આવે
છે. એ ધોકડાં આવવાના આ સંસ્થાનની હદમાં જોઈ મોટા રસ્તા
આ છે તે માશમતી વળતે દરબાર ખર્ચની દુરત કરાવી તેના ઉપર
ચોકીના બંદોબસ્તને માટે યોગ્ય અંતરે દરબારશ્રી તરફથી સ્વાર
રાખવામાં આવે છે. કુંડલા અને મહુવાની વચ્ચે તથા બાવનગર
અને ઠસા વચ્ચે સડક બાંધેલી છે. તે સીવાય ખાણ કેટલીએક ના
હાની સડકો બાંધેલી છે. તેથી રૂઢિ વાગેરે માલનાં ગાડાં આવવા જ
વાને તથા રાહમુસાફરોને મુગમતા થએલી છે.

રામચંદ્રાના બંદરે પ્રથમ ગાંસડી બાંધવાને માટે સકંજો નહીં
હોવાથી રૂઢિની ગાંસડીએ ચડતી નહોતી, તેથી હાલમાં દરબારશ્રી ત
રફથી યોગ્ય ખર્ચ કરી તે જગોએ સકંજનું સાફ મકાન બં
ધાવી તૈયાર કરેલું છે. બાવનગર રૂઢિમાં રૂઢિની પાકી ગાં
સડી બાંધવાને માટે ચાર પ્રેસો અંગરેજ વેપારીએ તરફથી માલ
તા કરેલા છે. અને તેમાંના એક પ્રેસમાં સાંચાતી મદદથી સુતર કાં
તવાનું અને કપડ વણવાનું કામ પણ ધમધાકાર ચાલે છે. સાકર બંધ

(૭૫)

જવાનાં આર, અને સંચાલનના વાણી કારખાનાં બાવનગર શે
દેરમાં ફેરવે એક વખત થતાં આવે છે. શીવાય માટીની બરણીઓ
ચીનામતા જેવીજ બનાવવાનું એક માટું કારખાનું પણ હાલ
અહીં સર થયેલું છે.

બાવનગર સંસ્થાનમાં ઘણી ખી જગોએ જમીનના અંદર
થી પરચરની ખાણો ખોદવામાં આવે છે. અને તેમાંથી ઘણાજ
સાસ પરચરો નીકળે છે તે હાલમાં જાહેરના કામમાં લે છે, ખા
હર દેશનાર આવે પણ આ પરચરો લોકો જમીનમાં લઈ જાય છે.
આખા સંસ્થાનમાં આવી કુલ (૬૩) જેસર આવે છે. અને કુલ
લા પ્રવાણના અમરામરા ગામની ખાણમાંથી આરસના પરચરો
નીકળે છે.

હરેક રીતે આ રાજ્યને સારા ધાયા ઉપર આણુના સત્તાધીશ
રિયો તાકીની મનાઈ ડોશીય કવામાં આવે છે. દરેકમાં હર ઉપર
ડકા અને લોચા દોડીઓ બનાવી છે. અને ફેરવે એક જગોએ ખા
ડીમાં મોટાં વાહાણ સેહવાઈથી આવી શકે એવા હેતુથી મોટે ખ
રચે ખાડીઓ ખોદવી દુરસ્ત કરી છે. ખંદર ઉપરના માલ ગામ
માં લઈ જવા, અને ગામમાંથી ખંદર ઉપર લાવવાનું સુગમ થવા
માટે છેક ખાડી નજીકથી ચામ સુધી મજબૂત સડકો બંધાવેલી છે.
અને તેને યોગ્ય વખતે રીપેર થવા જોઈતી કાળજી રખાય છે.

આ આખો હિંદુસ્તાન દેશ પ્રથમ કેવી સાહેબી ભાગવતો,
તેને જમાન કેવો હતો, અને તે જગતમાં કેવો પ્રસિદ્ધ ગણાતો, તે

આ નીચેની કવિતાથી જાણાશે. દેવ યોગે તે દેશ હાલ પાપમાલ
સ્થિતિએ પહોંચ્યો. ધર્મા રાજ્યગાર ભાંગી પડ્યાં. લોકો અવિદ્વાન
અને દુરાચારી થયા. દરમિયાન ઇશ્વર ક્રાપ્તી આપણા ઉપર ઇ-
ગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય થયું. તેથી હવે કંઈક આ દેશના સુખ સુચનો
ઉદય થશે એવી આશા બાંધી શકાય છે. દેશિ રાજ્યોમાં પણ હવે
વિદ્યાભ્યાસ કરી સુચરતા જાય છે. અને ઇગ્રેજ સરકારની દેખા દે
ખીથી તેઓ પોતાના દેશને આત્માદ કરવા ઝિદદુક્ત થવા લાગ્યા છે.

જેમ ભાવનગરના રાજ્યના સત્તાધિકારિયો પોતાનું રાજ્ય
આત્માદ કરવાને ઘડતી કોશીશ કરે છે. તેમ જો આખા કાઝિયાવાડ
ના દેશિરાજ્યો એક સંપત્તી પોતાના દેશ આત્માદ કરવા ધારે,
તો બેશક ઘણાજ થોડા વખતમાં તેઓ તેમ કરી શકે. અને તેમ
થવાથી ખરેખર રાજ્ય અને પ્રજા બન્ને કૃતાર્થ થશે. એમ સમજવું.

હરીગીત છંદ.

ઇશ્વર ક્રાપ્તી પ્રથમ આ શુભ દેશ બહુ સુખિયો હતો,

કરિ વિજય આ અવની વિશે પોતેજ પૂર્ણ પ્રકાસતો.

ધર્મ ધાન્ય વૈભવમાં કશી, વાતે કમી નહિ જ્યાં હતી,

જેની પ્રજાના શાંતિની જગમધ્ય શાભા છાજતી. ૧

જ્યાં આર્ય પુત્ર પરાક્રમે કરિ પ્રબળ વશને પામતા,

વિદ્વાન ભૂપ અશોક, નળ ને રામ તે પાણી ત્યાં હતા.

કવિ રત્ન કાલીદાસ એ પાણી આજ દેશ વિશે થયો.

જ્યાં પ્રબળ પશુરામ કરિ શુભ કામ જઈ સ્વર્ગે રહ્યો. ૨

(૭૭)

તે આર્ય દેશ અરે ! હવે દુષ્પનાજ દરિયામાં પડ્યો.
 હાથી પડે જયમ ક્રાચમાં અતેજ તે તેમાં સડ્યો.
 બહુ હાલ યા બેહાલ નહિ કહિં માલ જ્યાં જોતાં રહ્યો.
 કલ્યાણ દુષ્પિ મુજ દેશિનો મુખથી ન તે જાએ કહ્યો. ૩
 હિદ્માગ વાણ થઈ આજસુ ભૂખ્યા જનો ભરખી મરે,
 કહ કાશદું કરિ દાશ થઈ દિનતા ધરી દુષ્પમાં ફરે.
 પર દેશિ માલ પ્રસાર થાતાં દામનું નામજ રહ્યું,
 અતિ દ્રવ્ય દેશિ લોકનું પરદેશને પંથે ગયું. ૪
 વિદ્યા મુસંપ સ્વદેસવત્સજતા નહીં જોતાં જડે,
 વાણ હવેમી લોકો ધણા પશુ તુલ્ય જ્યાં ત્યાં આથડે.
 જોતાં દશા જન દેશિની દિલમાં દયા આવે અરે,
 તે વિધવતિ ! આ શું કર્યું ? યા રામ જન રંકજ અરે ! ૫

• ભુજંગી છંદ.

સદા સર્જનો બહેમનો ત્યાગ કાળે, અરે સૃષ્ટિમાં કાર્તિનો લાભ લીજો
 અરે ! કામ આ હોંશથી આદરોને, સ્વદેશાર્થ સૌ શિષ્ય વૃદ્ધી કરોને.
 જનો ! શાસ્ત્રના સારનો શોધ માંડો,
 મૃથા એશ આરામને સર્વ છાંડો;
 નકા તે તણા મોઢોડા થે કરોને.

• આ કવિતા સંવત ૧૯૩૩ના ફાલ્ગુન માસના સ્વદેશ વત્સજ ચોપા
 નિયામાં મારા તરફથી દાખલ થએલી છે.

સ્વદેશાર્થે સૌ શિલ્પ વૃદ્ધી કરોને. ૨

નહી દેશમાં લક્ષ્યના લેશ દીસે. અગીયો પ્રણાં દુઃખ પામે અતિશુ,
અરે ! દીનની દાદ દીને ધરોને, સ્વદેશાર્થે સૌ શિલ્પ વૃદ્ધી કરોને. ૩

જુઓ દુઃખી દેશમાં માલ લાવે.

ખઠી દુઃખના અંત તે કયાંથી આવે?

ઉપાયો બધા તે તાણા આદરોને.

સ્વદેશાર્થે સૌ શિલ્પ વૃદ્ધી કરોને. ૪

થઈ આગમૂને સત્તા જોઈ હશે છો, વસુ વૃક્ષને સુકવી શીદ હશે છો ?

ધરો નીર ઉદયોગનું ના કરોને. સ્વદેશાર્થે સૌ શિલ્પ વૃદ્ધી કરોને. ૫

હતા પૂર્વ મહેરા મુનિંદ્રો ભણ્યા,

કર્મ ઓઢિયા પુકિત દુષ્ટો હણ્યા;

તમે ધ્યાન તે વાતનું તો ધરોને.

સ્વદેશાર્થે સૌ શિલ્પ વૃદ્ધી કરોને. ૬

કહું શું અતી છે મતી મારી યોડી, હવે વાત આ સાંભળો ચિત્ત નોડી

યજું તે યજું ના ઉદાશી કરોને, સ્વદેશાર્થે સૌ શિલ્પ વૃદ્ધી કરોને. ૭

સદા સૃષ્ટિના નાથ હે અટ્ટ રવામી !

નહી વાત આ નિધિ જાએ નકામી;

તમે દેશિના દીનમાં તે ધરોને,

સ્વદેશાર્થે સૌ શિલ્પ વૃદ્ધી કરોને. ૮

જોડકું છંદ

શુભ કામ કરો, અતિ હામ ધરી, દિલમંથ જાણો નહિ સજ કમી

દિનનું દુખ ખૂબ દિલે ધરતો. નિજ દેશ વિશેષ સુખી કરજ્યો. ૧

નિજ દેશ દુખેથી દુખી સમજતો,

સુખ કાઢક યોગ્ય ઝીપાષ મને.

જન ! શુભ જતાં ન દિલે ડાલો,

નિજ દેશ વિશેષ સુખી કરજ્યો ૨

શિખતો ખહુ શિલ્પ કલા સુજનો. જાવેશ જીરે ધરતો મુજનો

ખવનાં બટકી ન કૃપા મરતો, નિજ દેશ વિશેષ સુખી કરજ્યો ૩

ત્રિપ આર્થ જનને ! સહુ સપ રંગ,

કયમ આમ તમામ નકામ કૃદા;

નહિ દામનિ ખાટ દિલે ધરતો,

નિજ દેશ વિશેષ સુખી કરજ્યો ૪

જન દેશ વિશે દુખ મધ્ય ધણા. રાજો નિકાલ ન દેશ માણ

ફટ નિશ્ચયથી ન તમે ફરતો, નિજ દેશ વિશેષ સુખી કરજ્યો ૫

દિન રાત ન વાતનિ યાદ તરતો,

શુભ માનનુ શસ્ત્ર સદાય સતો;

પરમારથ કારજમાં મરતો.

નિજ દેશ વિશેષ સુખી કરજ્યો ૬

નિજ રાજ ગયું સુખ સાજ ગયાં, અપિઆર અધર્મ પ્રવૃત્તિ યયાં

તજી બહેમ સ્વતંત્ર થઈ ફરતો, નિજ દેશ વિશેષ સુખી કરજ્યો ૭

ધનને મનમાં જન ! તુચ્છ ગણો,

અતિ આજસાચ અનર્થ હણો

સમજો ચિતમાં સમજી કરજો;

નિજ દેશ વિશેષ સુખી કરજો ૮

જગ પાણક શી પ્રભુને સમરો, જન ! હામયિ કામ તમામ કરો
 * અતિ અંગ ઊમંગ તમે ધરજો, નિજ દેશ વિશેષ સુખી કરજો

રાજ્ય ખરચ.

બાવનગરના નામદાર ઠાકોર સાહેબ, તથા તેમનું કુટુંબ, એ
 ને તેમને લગતા દરેક લોકોનો ખોરાકી પોશાકી વિગેરેનો ખ
 ચો. તથા તેઓને રહેવાનાં મકાનોની બટલી વ્યવસ્થા રાખવાનું કામ,
 અને પગાયાં રાજ્યસ્થાનમાંથી આવેલા મહેમાનોની ખરદાશ રાખ
 વી, તેઓને ઉતાગ આપવા, એ વિગેરે તમામ કામકાજ અત્રેના
 આજ્ઞમ રાજ્ય અર્ચના ઉપરી અધિકારી સાહેબને સોંપવામાં
 આવેલું છે.

આ અમલદારના હાથથી ખુદ બાવનગર શહેરમાં કેટલીએક
 નવી ઇમારત બાંધવાનું તથા જુનાં મકાનિને રીપેર કરવાનું કામ પણ
 ચાલે છે. દસેરા, બજેવ, માયાદીક તેહેવારોને દિવસે નામદાર ઠાકોર
 સાહેબની સ્વામી ચડે છે, તેની પશુ તમામ વ્યવસ્થા એજ
 અમલદાર કરે છે. અને સ્વામીને લગતો તમામ શામાન તેઓનાજ
 કમળમાં રહે છે.

* આ કવિતા સન ૧૮૭૭ના જુનાઈ માસના રાજકોટ વિમાન
 વહાસ ચોપાનીયામાં મારા તરફથી ઇઅન ધએન છે. અં મ.

નામદાર દરબારશીના બાપાતોને માટે હિનામ આપવા, તથા તેઓની વરદાશ રાખવાનું કામ પણ ઊપરનાજ અધિકારીના હાથથી થાય છે.

નામદાર દરબારશીને મુસાફરીમાં જવું હોય, ત્યારે તે સંખવાં પણ તમામ ગોઠવણ કરવાનું કામકાજ આજ અધિકારી ચલાવે છે.

બાવનગરમાં નામદાર દરબારશીની જે ધોડારો છે, તેની તરફ અનાજના કોદારો વિગેરેની દખરખ રાખવાનું કામ પણ તેઓ નાજ સ્વામીનમાં છે.

આ શિવાય ખુદ બાવનગરમાં દરબારી બગીચાઓ, વાડીઓ, અને મકાનો વિગેરેની સંભાળ રાખવાનો પણ તેનેજ અધિકાર છે.

બાવનગરમાં જેઓને દરબારશીની ધાણા વરસતી નોકરી ખદ લ કહેતાં (દર વરસે ઠાવ પ્રમાણે અનાજ તથા કંઈક રોકડ) મળે છે તે આપવાં, તથા દરબારશીના હાલના પાતળી નોકરોનો ખગાર ચુકવવો, અને તેઓની નીમનોક કરવી, એ કામ પણ ઊપરનાજ અધિકારીના સ્વામીનમાં છે.

એ શિવાય આ અમલદારના હાથથી ખીજાં અનેક પરચુરણ કામોની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે, આ જગો હંમેશાં પાતળા ન, અને આખરદાર અહરથને આપવામાં આવે છે, તથા તેઓ ગજનીતિ, અને રીતીથી પુરે પુરા વાઢેફગાર હોય છે. તેમજ તેઓના દુરજો પણ રાજ્યસત્તાધિકારીઓમાં અગ્રેસર તરીકે ગણાય છે.

વિદ્વાન. અને વિવેકી પ્રધાનોની આવી જગોએ પુરેપુરી જ

૧૨ છે, તેઓમાં સમય સુચકતા. અને પ્રમાણિક પદ્યું અવસ્થ હોવું
જોઈએ. સહનશીલતા, અને શાન્તતા એ તેઓનું પરમ ભૂપણ છે.
હોહુરો.

જન! શાશ્વત સારદારથી. રહે રાજની રીત;
દશ લિંગમાં યશ દેખશે. નૃપનો નિત્ય ખચીત ૧
ગુણ જાણે ગુણિજન તણા. આપે આશ્રય આપ
તો મહિમાં મહિપ્રાણનો. વધશે પાણુ પ્રતાપ. ૨
રાજનિતિની રીતિમાં. અતિશય કુશળ આપર
ન્વાય શસ્ત્રના નિયમનો. સ્થળો જાણે સાર. ૩
એવા શુભ સારદારથી. જન હિત હાય હમેશ;
સદુ જનના સુખમાં પછી. નુન્યજન ન મળે લેશ. ૪
સમય સુચકતા સત્યતા. શેષ દિવ્ય ગુણ સર્વ;
શામે સમતિ પ્રધાનમાં. ધરેતી ઘટે ન ગર્વ. ૫
વિદ્ય. નિત્ય વિવેક પાણુ. સત્ય ધરેતી સાર;
જેથી સર્વ પ્રજા તણો, પૂર્વ જણાશે પ્યાર; ૬
દાતા યદ્યદિન લોકનાં, હરવાં દુઃખ હમેશ;
ત્રિભુવન પતિનો તે યજ્ઞ. વધશે પ્યાર વિશેષ; ૭
હિમલયલોકમાં સુખ યશે, નિઃશય કેશે નામ;
આટે શુભ સાધરને, કરવાં જન હિત કામ. ૮

મહારાજશ્રીની કેળવણી.

ભાવનગરના રાજ્યની લગભગ મેદિરખાન ઈંત્ર એમ ૭ પરસી વલ સાહેબને હરતક થતાં, તેવખત બાલ્યાવસ્થાના મહારાજશ્રી તખ્તસિંહજીને વિદ્યાભ્યાસ થવાની બાબતમાં તેઓએ પોતાનું પુરુષ ધ્યાન આપ્યું.

ઊપરની બાબતમાં ઘટતી ગોડવાણ કરવાની હતી, તે દરમીયાન, નામદાર ઇંગ્લેન્ડ સરકાર તરફથી કાઢિઆવાડના મેદિરખાન પુ લેફ્ટીનન્ટ એલ્બર્ટ સાહેબની દુખરખતીએ. રાજકોટમાં એક ક્રિકેટ જ (રાજકુમાર ક્રેલેજ) ઊઘાડવામાં આવી. અને તેથી મહારાજશ્રી તખ્તસિંહજીને ઊપરની રાજકુમાર ક્રેલેજમાં કેળવણી લેવામાટે જ પાનો હગવ થયો.

સંવત ૧૮૯૭ના માહા શુદ્ધ ૮ સતીવાર તા.૦૨.૮ બન્યુઆરી સન ૧૮૭૨ના રોજ મહારાજશ્રી રાજકોટ તરફ પધાર્યા. અને એ જ વર્ષના ફેબ્રુવારી માસની શરૂઆતથી ક્રેલેજમાં દાખલ થઈ કેળવણી લેતી સર કરી.

આ ક્રેલેજમાં તેઓએ ઇંગ્લેજ, અને યુરોપિ ભાષાની સારી રીતે શિક્ષણ મેળવી. લગભગ મીટ્રીકુલેશન સુધી અભ્યાસ કર્યો. તેમજ શરીર કેળવણી, એટલે આંગ કસરતમાં ખૂબીક વાકેફ માર થયા. થોડાપર અડવું, ક્રાફેટ રમવું, એ વીગેરે આંગ કસરત ને લગતાં અનેક વિષયો સદરહુ ક્રેલેજમાં શીખવવામાં આવેછે.

મનની સાથે તબની કેળવણીની દરેક મનુષ્યને પૂરે પૂરી આ

જરૂર છે, કારણ કે મનનો આધાર શરીર ઉપર રહેલો છે. જેમ શરીર નિરોગી, અને સુદૃઢ. તેમ વિચારો સારા. સહન શક્તિ વિશેષ. અને બાવલાપણું ઓછું હોય છે; માટે હરેક રીતે શરીર કેળવણી એ તમામ વિષયોમાં એક ઉપયોગી વિષય છે એમ સમજવું. નો શરીર રોગીષ્ટ. અને નિર્બળ હોય, તો તે માણસની મનોવૃત્તિ સારી હોતી નથી. તેણે એશઆરામી રહી. હરેક કામનો આરંભ કરતા પહેલાં બહુ જ ડરે છે, અને તે ખરંજ છે કે, નામનાં શરીરવાળું માણસ ધારેલા કામમાં કુતેમંદ કવચિતજી જીતે.

ઘટલી મુદત સુધી અભ્યાસ કર્યા બાદ સંવત ૧૯૩૦ ના એવ શુદ્ધ સાતેમ ભોમવાર. તા. ૨૪મી માર્ચ સને ૧૯૭૪ના રોજ, મહારાજાશ્રી તખ્તસિંહજીએ ઉપરની કોલેજ છોડી. હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગો ખાતે ક્યાપટન નટ સોલિયની સાથે ફેરવો એક વખત મુસાફરી કરી. શિવાય નામદાર “કેસરેહિંદના” મિત્રાવડાની વખતે તેઓ દિલ્લી ખાતે પણ પધારેલા.

મુસાફરી કરવાથી જુદા જુદા દેશની હવા. હોદોનો રીવાજ. તેઓના પેહરવેશ. અને સંસારીક રિયતી, ઇત્યાદિક જોવાનું, અને જાણવાનું સારી રીતે મની શકે છે. જુદી જુદી પ્રજાઓ પોતાના રાજ્યાધિકારીઓ સાથે કેવી રીતે વર્તે છે, તેઓ કેવી સ્વતંત્રતા ભોગવે છે, તથા તેઓના હક કેવી કેવી રીતના છે એ વાગેરે બાબતોની વાકેફગારી મેળવવાની દરેક રાજાકુમારોને પૂરે પૂરી અવસર છે. મુસાફરીથી થતા અગણીત લાભોનું આ જગ્યાએ સહવિસ્તર બતાવું.

કરતાં લંબાણ થાય એમ જાણી. હાલ આટલુંજ લાખી બાંધ રાખુંકું.
દોહરા.

પૂણ પ્રવાસ કર્યા પછી, અનુભવ અતિશય થાય
સૃષ્ટિ તણું સૈદ્ધ્ય પણ, રે જન ! ત્યાંજ જાણાય ૧
વિવિધ દેશમાં વિચરતાં, પ્રસરે બુદ્ધિ પ્રકાશ;
નિજ મનના અમાનનો, થાય સમૂળો નાશ. ૨
સદ્યુણ પણ સરવે મળે, કરતાં પૂર્ણ પ્રવાસ;
સુજન મીઠ મળતાં પછી, ઊપજે ચિત ઊલાસ. ૩

માલિની છંદ.

પ્રભુકૃતિ જગમધ્યે સર્વ જોતાં જાણાયે
નિજ હૃદયવિશેષના બહેમ તેથી હાણાયે;
અનુભવ અતિ થાયે સૂચક કે દુઃખ કેરો,
જરૂર જવું પ્રવાસે સૂતને એક કેરો. ૪

મહારાજાશ્રીના વિવાહ.

યોગ્ય વખત સુધી કેળવણી લઈ મુસાફરી કર્યા બાદ, વિક્રમ
સંવત ૧૯૩૦ના વૈશાક શુદ્ધ ત્રીજ તા. ૨૦મી એપ્રિલ સને ૨૯૭૪
ના રોજ સુમ મુકુતે મહારાજાશ્રી તખ્તસિંહજીના ગોંડળ, વડવા
જી. વાંકાનેર, અને તળાવ, એ રીતે આર કુલિન રાજ કન્યાઓની
સાથે ભગ્ન થયાં.

લગ્નના દિવસે બાવનગર શહેર, હમીયના કાતાં કોઇ જુદીજુદી
તરેહનો દેખાવ આપતું હતું. જાહેર રસ્તાઓ તેમજ ખાનગી જ
હીઓમાં લોકોએ પોત પોતાનાં ઘર ચુનાવી સાફ કરી ઉપર રંગબે
રંગી ચિતારોથી સુ શોભિત કર્યાં હતાં. અને રાતના વખતમાં તે પ્રકાર
સમાન રાશનીથી એવાં તો દેખાતાં હતાં, કે જાણે તે દિવસ આખો
જ દિવાળીજ બની રહી.

હજારો લોકો મહારાજાશ્રિના વિવાહ જોવા માટે દુર દુરથી
તે દિવસે બાવનગરમાં એકઠાં થએલાં હતાં. તે માંનો મુખ્ય ભાગ દરબાર
રમીના બાવાત. અને કાઠી. ગણશિયા વાગેરે પેટા ભાગદારોનો હતો.

આરણ, ભાટ, અને રાવળ વિગેરે ચાચક લોકો પણ તે વખત
જ્યાંયાં એકઠા થએલા હતા. તેઓને જાતમાં કેટલાંએક ધોડાં,
જાટ, ધત્યાદિક વાહનો. અને શાજ પાઘડી વિગેરે પોશાક બક્ષિસ
આપી સંતુષ્ટ કરવામાં આવેલા. આ શિવાય લગ્ન સમયે ખીજા
જાઓ રૂપીઆ પુણ્યાર્થે વાપરેલા હતા.

હાલ જે જગોએ પસીવન મારફત છે તે જગોએ આ શુભ
કાર્યનો મંડપ રાખવામાં આવ્યો હતો. અને તેમાં ખુરશીઓ, કો
ઓ, તથા સિંહાસનો ઘણીજ સરસ રીતે ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં.

કાઠીઆવાડમાં ગરાશીઆ લોકોનાં લગ્ન થયા બાદ ચાચક લોકો
ને કંઈ વાહન, વસ્ત્ર, અને રોકડ વીગેરે આપવામાં આવે છે તેને
હાલ કરીને કહે છે, આ હાલ રાજ્ય સ્થાનોમાં પણ આપાય છે.

આ મંડપમાં ઉપરને વખતે દરરોજ દિવસમાં બે વખત કચેરી ભરવામાં આવતી, અને તેમાં એકજ વખતે અમીર ઉમરાવ વગેરે એક હજાર લોકોનો ખુશીની સાથે સમાવેશ થતો હતો. ગયેલા અને રામજીના કામજી શ્વર વડે થતાં ગાયનોથી આ મંડપ અતિ શય રમણીય જણાતો, હાંડી, ઝુંબર, તકતા વગેરે ખાસારી કામનાં કરનીઓથી તેમાં બેહદ ચળકાટ મારતો. બળી તેમાં હિરા, માણેક અને માતીથી જડેલાં મુવર્ણનાં આમુષણે કરી ભુષિત થએલા રાજ્ય મુહુદ જનોથી આ મંડપ એકા એકાઈ સમાને યાદ કરાવતો હતો.

વિવાહ સંબંધી કામકાજ આજમ શામજાશ પરમાનંદાશ, અને જય તિલાજ વેણીલાલ, એ બે સદગ્રહરથોના હાથથી થતું હતું. દેશી રાજ રીતી મુજબ દરેક કામકાજ તેઓ પુરી કામેલીયત ભરેલી રીતે ચલાવતા હતા. અને વિવાહ સમયે આવેલા પરોણાઓની તેઓ બેહદ વિવેક પૂર્વક પરદાશ રાખતા.

હરીગીત છંદ.

શુભ દિવસ આ જન જોધને મન હર્ષ અતિશય પામિયાં,

દારિદ્ર દીન જનોનાશ્યાં એથીજ સર્વ વિરામિયાં.

પુરવાશિ જનના પ્રેમનું વર્ણન નહીં મુખથી થશે,

કદિ લક્ષ વર્ષજ દક્ષજન લખશે તથાપી યાકશે. ૧

મળિ પુવતિ હું આપાર સહુ નરનાથ નિરખે નેહથી.

નૃપ લગ્ન સમ શુભ દિવસ જન મન અવર કોઇ અધિકો નથી
ચાલી સહેલી સાથ અહિ નિજ હાથ પૂજ્ય વધાવવા.

હરિ આંગ પર આનંદથી ગણગાર સર્વે નવા નવા. ૨
 મળિ લોકના બહુ થોક હરિ શુભ વચ્ચે સહુ જ્યાં ત્યાં કરે.
 કહાં નૃત્ય ગાયન ત્યાં કરી આનંદ તિજ ઉરમાં હરે.
 સુર મુવન સમ શોભા ખતી ત્યાં રાજ્ય મહેલ તણી સદા.
 વળિ રહેરતી શોભા વિશે જન ! કસુર નહિ દીસે કદા. ૩
 પુરનાશિ જન આશિષ દે હેતે મળી નરનાયને.
 નિજ શુદ્ધ મનથી સર્વથા પ્રભુ પાસે જોડી હાથને.
 રે પ્રણામપાળ ! ભગવિધના, દિનનાથ ! પ્રભુ પરમેશ્વર !
 જગદીશ ! નામું શીશ હે દિનબંધુ ! હે કરાણાકર ! ૪
 મહારાજ ! આ મહિપાળને તું દીધે આપુલ આપને.
 નરનાથનાં કોડે કરી તું કળક સંધણાં કાપને.
 નૃપતીતલો મશ અમળ, ચાવત અંદ્ર આ જગમાં રહો.
 નિજ પ્રભુ પૂરણ પ્રેમથી ચિતમાં સદા તેને ચહો. ૫
 બહુ પુત્ર પોત્ર, પ્રભુ તથા ધન ધાન્ય પૂરણ પામજો.
 નિજ શત્રુ ચિતનું શૈર્ષ, પ્રભુ ! વેગેયિ સર્વ વિરામજો.
 એ દંપતિને અસમ સુખ આ જગતમાં અવિચળ હજો.
 વિશ્વેશ્વર ! એ જસુવેન્દ્રની આગા સુદૃઢ સરવે ચહો.

દોહરા.

પ્રભુ પાળજો પૂત્ર સમ, રનેહ ધરીને સાર;
 ગુણિજનના ગુણ જાણિને દિલ યાજો દાતાર. ૧.
 સર્મ કર્મ શુભ ધારજો, કરિ પરમારથ કામ;

પરમ સુખસ સંગ્રહ થતાં, નિઃશય રેઠાઓ નામ ૨
 પ્રભુ ભક્તિ પ્રેમ કરે, ધરે રાજ્યની રીત;
 દુરગુણથી દિનમાં ડરે, તરે ભવાખિધ ખચીત. ૩
 કલ્પ વૃક્ષ સમ કોડથી, કરજ્યે, પર ઉપકાર;
 વળિ વિદ્વાન વિશેષ થઈ, સુનિતિ સમજાવે સાર. ૪
 ધર્માદિક આશિષ્ય જન, આપે વારંવાર,
 તખ્તસિદ્ધ મહારાજનો, યાજમે જય જયકાર; ૫

ભાવનગર શહેર, અને તેની સ્થિતિ.

આ શહેર કયારે, અને કોહોણે વસાવ્યું તે વિશે હકીકત
 આગળ જણવામાં આવી. હવે તેની સ્થિતિ અને શાભા વિશેનું
 ટુંક ખ્યાલ આપીએ કરવામાં આવે છે, ભાવનગર શહેર એ કાઠિ
 યાવાડ હિંદીકાની પૂર્વ દિશાએ અંખાતના અંખાત ઉપર એક
 પેપારના મથકવાળું ખંદર છે. શહેરને ફરતો એક મજબૂત કો
 ટ છે, અને તેને ચાર મોટા દરવાજા તથા ખીજી કેટલીએક નહ
 ની બાંધેલો છે. પ્રથમ કોટના અંદર તમામ ઉજળી વગણના લોકો
 વસતા, અને બહાર પરામાં સામાન્ય તથા ઉતરતી વગણના લોકો ર
 હેતા હતા, પરંતુ હાલમાં કોટ બહાર વસતીનો બહો ભાગો થવાથી
 કેટલીએક સેજમેજ થઈ ગઈ છે. તો પણ અત્રેના નાગર ગ્રહસ્થો અ
 ને એવાજ ખીજી કેટલાએક ઉજળી વગણના લોકો હજી પણ કોટ
 નો અંદરજ રહે છે.

મુનિસિપાલ ખાતું દાખલ થયા પછી શહેરની બજારો ધણી જ સારી રીતે સુધારવામાં આવી છે. માટી બજારોમાં જે જે વસ્તુ વણ માટીઓ એકજ સાથે વાલતાં છતાં બજારમાં ફરતે રાંધિને જ રાખણ અડચણ પડતી નથી. જુની બજારો માટી નાંખી નવી બનાવવામાં ભાવનગરના નામદાર દરબારશાહે માટી ખાત્ર થયે હતો, બજારના મધ્ય ભાગમાં દુકાનો ધણીજ સરસ, ડંચી આને રહેવાવડી કી તેના ઉપર રોગાન કરવામાં આવ્યો છે. દુકાનોમાં જે જે શામાન વેચવામાં આવે છે, તે એક પછી એક બહુજ સભાળતી ગોઠવેલા હોય છે. જેણે આપણા આ હિંદુસ્થાન દેશને તદ્દન બીપ્પ માં ગતો કરી મુકયો. એવા વિજાયતી શામાનની આ શહેરમાં જ્યાં જ્યાં દુકાનો ભાવામાં આવે છે, ઘણું કરીને એવા શામાન વેરા હોય છે કે વેચે છે, અને તે એવાતો સમસ રીતે ગોઠવે છે કે. જોનારને તે સેવાનું મન થાયજ, રાતના વખતે આવી દુકાનોમાં બહુજ તેજદાર રોશની કરવામાં આવે છે તેથી ઉપર લખેલા વિજાયતી શામાનના માહમાં જે કંઈ કમી હોય છે તે પુરી થાય છે.

શહેરના મધ્ય ભાગમાં નામદાર દરબારશાહે તથા તેમના કુટુંબને રહેવાના મ્હોટા રાજ મહેલો છે. એક નવો મહેલ હાલ થોડા વખતમાં ખાંધી તૈયાર કરેલો છે. તેમાં આ રાજ્યના આજમ પસુલાતિ અધિકારી. રાજ્ય અર્ચના ઉપરી અધિકારી. તથા દરબારશાહના હાથર દ્રેજરર વીગેરે અમલદારોની ઓશીસો રાખવામાં આવે છે, રાજ્ય મહેલને લગતો એક ધણોજ જગ્યા જુનો બંગલો છે, તેના

છેક ઉપરના ભાગમાં એક મોટું ધડિયાળ ગોઠવેલું છે. એ ધડિયાળ એવી રીતે ગોઠવેલું છે કે આડે દિશા તરફથી જોનારા લોકોને તેનો અંતર્યામી વખત માલુમ પડી આવે છે, અને તેમાંના ધંટ એવા જોસણી વાગે છે, કે રાતના વખતે ઘણું કાંતે તેનો અવાજ શહેરના તથા પરાંની જગ્યામાં ભાગેમાં સંભળાઈ શકે છે.

રાજ્ય મેહેલ તરફથી શક માણ, અને લીલા મેવો વેચવાને માટે એક મોટી મારફ્ટ જોવામાં આવે છે. આ આખી મારફ્ટ મજબૂત લોઢાંથી બાંધવામાં આવેલી છે. સંતવ ૧૮૩૧ના મહાવદ ૧૩ તા. ૫મી માર્ચ સન ૧૮૭૫ના રોજ આ મારફ્ટ ખુલી મુકવામાં આવી હતી, અને મહેરબાન પરસીવજ સાહેબનું નામ કાયમ રહેવા માટે એ મારફ્ટનું નામ “પરસીવજ મારફ્ટ” એવું રાખવામાં આવ્યું. મારફ્ટના નક્શીદાર લોઢા કામ ઉપર તરેહવાર રંગનો રંગાન કરવામાં આવેલો છે. અને રાતના વખતે તેમાં લાઇન બંધ દીવાની રાશતી કરવાની સાથે લોકોની ગીરદી એ એક રમુજ દે આવ આવે છે.

કોટ બહાર નીકળતાં સડકો ઉપરનાં હારબંધ બાંડોની વચ્ચે ઘણી જાણીતા બંધ ઘોડાગાડીઓની જ આવ થતી નજર આવે છે. ગોધાના દરવાજા નજીક હાય સ્કુલ, હાય કોર્ટ, ઇન્જિનિયર ઓફીસ, પોસ્ટ ઓફીસ, અને ટેલિગ્રાફ ઓફીસ તથા ડીસ્પેન્સરી વિગેરેનાં મકાનો પરદેશી ઇમારતોના નમુના તરીકે ઘણાં જ રળીઆંબણાં લાગે છે.

માત્રીબાગ, નાકુબાગ, અને પાનવાડી વીગેરે બગીચાઓ ખૂબ

રેખર જોવા લાયક છે, તરેહ તરેહનાર જનતાં કુલ અને મેવાના
ઝાડો એ બગીચાઓમાં એકઠાં કરેલાં છે. યશોનાથ મહાદેવ નજીક
ના કમ્પોંડમાં વાગનું બેન્ડ વાગ્યું સાંભળવાને સાંભળ વખતે હજારો
લોકો એકઠા થાય છે, અને દિવસને વખતે કરેલા કામથી કંટાળી
ગયેલા ભગવંતને અહીં બગીચાની હવાથી તેઓ આરામ એવું આપે છે

ભાવનગરનું મોટું કંદખાનું, તેમજ હાંગરેજ વેપારીઓ તર
ફથી ચાલતું કપડ વણવા વિગેરેનું કારખાનું, એ પણ જોવા લા
યક છે. વરાળ મંત્રથી થતાં કામો પેકી આ એકજ કારખાનું દેશ
ઓને પૂરો અમરો ઉપજાવે છે.

એશીયાત નામદાર દરબારીશાની ખોડાશ. લશ્કરી રીસાસો,
પાયદળની પલટન, હાથી અને વાઘ વિગેરે જનવરોને રાખવા
ની ગોઠવણ, ખોડાગાડીના તમેલાઓ, લોકોની રીતમાત, અને હિં
દુ ધર્મનાં દેવાળયો, ધર્મશાળાઓ, લાયબ્રેરી તથા છાપાખાનાં, આ
દિક જાણવાજોગ બાબતોની સાથે આ શહેરનું મથારિયત વર્ણન
કરતાં ગ્રંથનું બહુજ લખાણ થાય એમનજણી હું આટલેથીજ બંધ રા
ખું છું, તથાથી છેવટ હું કહું છું કે “ભાવનગર” એ આખા કાઠીઆદ
વાડમાં એક સર્વોત્તમ શહેર છે.

દોહરા.

ઈંદ્રપુરી અનુ સાર છે, શામિત શહેર સદાય;
રાય રંકનો અદ્ભુત જ્યાં, નિર્ભય દીસે ન્યાય ૧
પ્રજા પરમ સુખ ભોગવે, કશો ન દીસે કલેશ;

અહરનિશા વધતો દિસે, બેભન નિત્ય વિશેષ. ૨
 શશિ મંડળ સાથે અડ્યા, જાયા મહેલ અનૂપ;
 હંદ્ર તુલ્ય અવનીશનું, શાભે શુદ્ધ સ્વરૂપ. ૩
 પરમ પ્રતાપી અખળ અરિ, મંડળ રંજન રંક;
 ન્યાય માર્ગમાં વિચરતાં, આપે નિત્ય નિશંક. ૪
 પુરવાશી બહુ પ્રેમદા, જળ ભરવાને જાણ;
 સુર મુનિવર તેની જાણી, ચિતમાં જોવા મહાય. ૫
 ભદ્રવિન્હળ કહા માનુની, ચાલે ગજગતિ ચાલ;
 શશિવદના સુંદરતાણા, આપે અમર પ્રવાળ. ૬
 નયન કટાક્ષ થકી સદા, જાણે ખંજન મીન;
 કામળ સ્વર સુણિ કંઠનો, દીસે કોકિલ દીન. ૭
 સિંહ કઠી સુકુમાર મૃદુ, શાભે સુંદર દેહ;
 નિજ પતિ સાથે સર્વથા, નિર્મળ જોનો નેહ. ૮
 પગમાં નેપુર વીંછીઆ, છે હર મનહર હાર;
 બહુ મણિમય શાભે સદા, કર કંકણ ઝણકાર. ૯
 સુસ્તક બેઠું હેમનુ, હીર દારિ લલ હાથ;
 કરતી જાત બિનાદમાં, ચાલે સહિયર સાથ. ૧૦

પરચુરણ-હકીકત.

જાવનગર સંસ્થાનમાં તેમજ કાઠીઆવાડના પીળા જાગોમાં
 જીતપજથના પદાયો જોવાને, અને તેને જીતેજન આપવાને માટે

કુંડલા મુકામે સંવત ૧૯૩૨ના પોષ શુદ્ધ ૮થી ૧૧ સુધી એટલે
તા. ૧૫-૧૬-૧૭ અને ૧૮ મી જાન્યુઆરી સત ૧૯૩૫માં એક
માટું જાહેર પ્રદર્શન ઊઠાડવામાં આપ્યું. આ પ્રદર્શન જોવા માટે
તા. ૧૮ જાનવારી ૧૯૩૫ નારોજ નામદાર મુંબઈ ગવર્નર સર શ્રી
લીપ વુડહાઈસની રવારી કુંડલા મુકામે પધારેલી, પ્રદર્શનમાં જોજો
પદાર્થો સહુથી સરસ જણાયા તેના માલિકોને ધટવી રકમનાં હનામો
આપવામાં આપ્યાં હતાં. આ પ્રદર્શનનો માટો ભાગ કુંડલા પ્રગ
જીના કાઠી લોકોનાં ઊમદા ઘોડાંએના હતા.

ભાવનગરનાં રાજ્યને આપાદ કરવા, અને સુત્રારવા પાછળ
જે સ્તુતિ પાત્ર કામો થએલાં તે વિશિષ્ટ આ ગજાના નોંધ-આદ
મનિસ્ટ્રેટર” સાહેબોને પૂરે પૂરું માન ધોટે છે. પં સીવલ સાહેબ સર
આ અકલવંત અને ઊદાર દિલના અધિકારીઓ હવે વારંવાર શુભ
જયા મુશકેલ છે. ભાવનગર સંસ્થાનની તમામ રેવતનો તેઓએ
પરીપૂર્ણ પ્યાર મેળવેલો છે. અને હું નથી ધારતો કે તેઓનાં કરજાં
શુભ કામોની યાદગારી સેંકડો વર્ષ સુધી લોકો સંભાર્યા વિના રહે,

અનેક શુભ કાર્યો કર્યા બાદ. ઊદાર અને ભક્ત દિલના પરસીવલ સા
હેબની સંવત ૧૯૩૩ના માહા શુદ્ધ ૧૧ ગુરુવાર તા. ૨૫મી જાનવારી સ
ત ૧૯૩૭ના રોજ નામદાર અંગરેજ સગકાર તરફથી સોલાપુર આ
તે બહલી થઈ. અને તેઓ એજ તારીખે ભાવનગર છોડી પોતા
ના નવા ઓહાનો આર્જ સંભાળવાને રવાના થયા.

